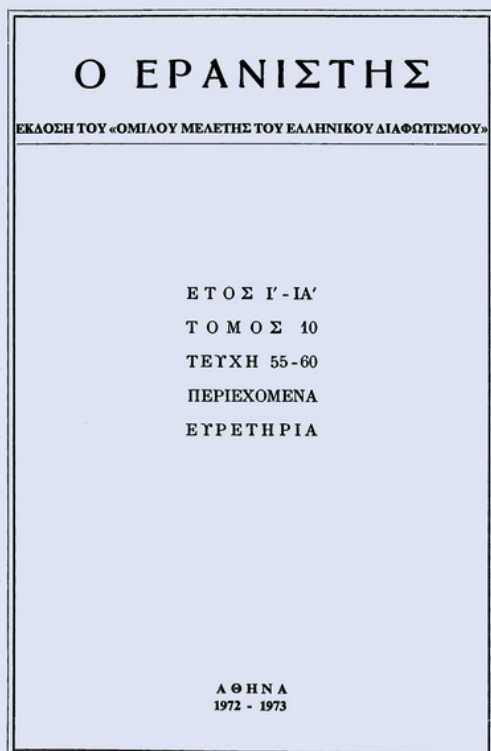

The Gleaner

Vol 10 (1973)

Ξενόγλωσσα κείμενα με ελληνική γραφή

Μαρία Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου

doi: [10.12681/er.9577](https://doi.org/10.12681/er.9577)

Copyright © 2016, Μαρία Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου Μ. (2016). Ξενόγλωσσα κείμενα με ελληνική γραφή. *The Gleaner*, 10, 69–111.
<https://doi.org/10.12681/er.9577>

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΜΕ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΦΗ

Στις χώρες τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, στή Βουλγαρία, στοὺς Νότιους Σλάβους, στή Ρουμανία καὶ στήν Ἀλβανία, παραδίδονται κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους κείμενα στήν ἀντίστοιχη ἐθνική γλῶσσα ἢ σὲ τοπική διάλεκτο, γραμμένα μὲ ἐλληνική γραφή.

Τὸ φαινόμενο τῆς γραφῆς μιᾶς γλώσσας σὲ ἀλφάβητο μιᾶς ἄλλης εἶναι εὐρύτατο : μαρτυρεῖται κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, καθὼς καὶ στοὺς μέσους καὶ νεώτερους χρόνους ἀπαντᾷ ὄχι μόνο στὸν χῶρο τῶν Βαλκανίων, ἀλλὰ καὶ στή Μικρὰ Ἀσία, στήν Αἴγυπτο, στήν Ἰταλία καὶ ἄλλοῦ.

Τὸ φαινόμενο αὐτὸ συχνὰ ἐξηγεῖ καὶ διαφωτίζει καὶ τὴ γένεση νέων ἐθνικῶν γραφῶν. Ἡ ἴδια ἡ ἐλληνική γραφή, ὅπως εἶναι γνωστό, προῆλθε ἀπὸ τὸ φοινικικὸ ἀλφάβητο, καὶ αὕτη μὲ τὴ σειρά τῆς ὑπῆρξε ἡ βάση γιὰ τὴ δημιουργία ἄλλων νέων γραφῶν : στήν ἀρχαιότητα πολλοὶ λαοὶ ποὺ ἦλθαν κατὰ καιροὺς σὲ στενότερη ἐπικοινωνία μὲ τοὺς Ἕλληνες καὶ δέχθηκαν στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ τους, δανείσθηκαν καὶ τὴν ἐλληνική γραφή, ἀπὸ τὴν ὁποία διαμορφώθηκαν κατόπιν ἄλλες ἐθνικὲς γραφές.¹ Αὐτὸ συνέβη π. χ. στοὺς ἀρχαίους χρόνους μὲ τὰ μικρασιατικὰ καὶ ἰταλικὰ ἀλφάβητα, ὠνάμεσα στὰ ὁποῖα εἶναι καὶ τὸ λατινικόν, καὶ στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες μὲ τὸ κοπτικόν, ἀρμενικόν, γεωργιανόν κ. ἄ.² Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται στοὺς μέσους χρόνους μὲ τὴ δημιουργία τοῦ σλαβικοῦ ἀλφαβήτου — γιὰ νὰ ἀναφέρω τὸ πιὸ σημαντικὸ παράδειγμα.³

1. Γιὰ τὸ θέμα βλ. τὴ βασικὴ μελέτη τοῦ Ἀ. Σιγάλα, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς γραφῆς*, Θεσσαλονίκη 1934, κυρίως σελ. 284 - 286, ὅπου ἐξετάζεται διεξοδικὰ τὸ φαινόμενο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ παρατίθενται οἱ σχετικοὶ συγκριτικοὶ πίνακες. Καὶ τελευταῖα Μ. Cohen, *La grande invention de l'écriture et son évolution*, Παρίσι 1958, κυρίως σελ. 188 κέ.

2. Ἀ. Σιγάλα, ἐνθ' ἄνωτ., σελ.

284 - 286, 288 - 290. Μ. Cohen, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 189, 191 - 194, 199 - 202.

3. Γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ σλαβικοῦ ἀλφαβήτου, ποὺ ὑπῆρξε τὸ ἔργο δύο μεγάλων ἀνδρῶν, τοῦ Κυρίλλου καὶ τοῦ Μεθοδίου, γιὰ τὴν προσωπικότητα τῶν δύο ἀδελφῶν καὶ τὶς ποικίλες καὶ συχνὰ ἀντίθετες ἐρμηνεῖες, ὑπάρχει ἐξαιρετικὰ πλούσια βιβλιογραφία: βλ. ἐνδεικτικὰ *Κυρίλλω καὶ Μεθοδίω τόμος ἐόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκα-*

Ἡ περίπτωση ὅμως λαῶν, ποὺ δὲν εἶχαν ἀκόμη δημιουργήσει δική τους γραφή καὶ παρέλαβαν ἓνα ξένο ἀλφάβητο, τὸ ὁποῖο προσάρμοσαν στὴ γλώσσα τους διαμορφώνοντας ἔτσι τὴν ἐθνικὴ γραφή τους, εἶναι ἡ συνηθισμένη διαδικασία γιὰ τὴ δημιουργία καὶ ἀνάπτυξη τῶν ἐθνικῶν γραφῶν. Ἰδιαίτερα ὅμως ἄξια παρατηρήσεως εἶναι ἡ ἀπόδοση τῶν κειμένων μιᾶς γλώσσας σὲ ξένη γραφή, ἐνῶ ὑπάρχει τὸ ἀντίστοιχο ἐθνικὸ ἀλφάβητο. Ἔτσι π. χ. μαρτυροῦνται κατὰ τοὺς ἑλληνιστικούς καὶ τοὺς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες κείμενα σὲ περσικὴ γλώσσα γραμμένα μὲ ἑλληνικὰ στοιχεῖα.⁴

Κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους, παραδίδονται, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, κείμενα σλαβικά, ρουμανικά καὶ ἀλβανικά, γραμμένα μὲ ἑλληνικὴ γραφή. Ἐπίσης μαρτυροῦνται, σὲ πολὺ μικρότερη ὅμως ἀναλογία, κείμενα ἑλληνικὰ γραμμένα μὲ κυριλλικούς χαρακτῆρες.

Τὸ γεγονός εἶχε ἐπισημανθῇ ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ ΙΘ' αἰ., σὰν ζωντανὴ τότε πραγματικότητα, καὶ εἶχαν γίνεи προσπάθειες ἐρμηνείας, ποὺ σήμερα βέβαια δὲν εἶναι γενικὰ ἀποδεκτές.⁵ Ἀπὸ τότε ἔγιναν κατὰ καιροὺς εἰδικές φιλολογικὲς μελέτες⁶ καὶ σὲ μερικές περιπτώσεις ἀπό-

τοστῇ ἐτηρίδι, Θεσσαλονίκη 1968, τόμος Β', σελ. 321 - 347 κ. ἄ.. Πάντως κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ μοναχοῦ Chrabr (*O Pismenechu*), οἱ Σλάβοι ἐπιχείρησαν, πρὶν ἀπὸ τοὺς δύο Θεσσαλονικεῖς ἀδελφούς, νὰ γράψουν τὴ γλώσσα τους μὲ ἑλληνικούς χαρακτῆρες: βλ. V. Tkadlčik, *Le moine Chrabr et l'origine de l'écriture slave*, «Byzantinoslavica» 25 (1964), σελ. 75 - 92, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. ἐπίσης «Byzantinoslavica» 24 (1963), σελ. 236 - 246 καὶ 28 (1967), σελ. 82 - 97.

4. M. Cohen, ἐθ' ἄνωτ., σελ. 189.

5. Βλ. π. χ. Ju. I. Venelin, *O zarydyše novo - bolgarskoj literatury* (= Περὶ τῆς ἀπαρχῆς τῆς νέας βουλγαρικῆς φιλολογίας), Μόσχα 1837. Οἰκονόμου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, *Δοκίμιον περὶ πλησιεστάτης συγγενείας τῆς Σλαβωνορωσσικῆς γλώσσης πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν*, Πετροῦπολη 1828. Πρβλ. P. D. Dra-

gaňov, *Jugo - slavjanskija knigi i statji, napečatannija grečeskimi bukvami* (= Νοτιοσλαβικά βιβλία καὶ ἄρθρα τυπωμένα μὲ ἑλληνικὰ γράμματα), «Izvestija Otdelenija Russkago Jazyka i Slovesnosti» 10 (1905), σελ. 325 καὶ ὑποσ. 2.

6. Βλ. κυρίως τὶς ἀξιόλογες φιλολογικὲς καὶ γλωσσολογικὲς μελέτες τῶν A. Mazon, *Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du Sud*, Bibliothèque d'Etudes Balkaniques V, Παρίσι 1936. A. Mazon - A. Vaillant, *L'Évangélaire de Kulakia. Un parler slave du Bas - Vardar*, Bibliothèque d'Etudes Balkaniques VI, Παρίσι 1938. A. Vaillant, *Les parlers de Nivica et de Turija (Macédoine Occidentale)*, «Revue des Etudes Slaves» 4 (1924), σελ. 53 - 65. Βλ. ἐπίσης St. Roman-ski, *Bŭlgarski pesni s grăcko pismo ot Makedonija iz Archivata na Verkoviča* (= Τραγούδια βουλγα-

πειρες καταλογογραφήσεως⁷, αλλά τὸ θέμα δὲν ἔχει μελετηθῇ στὸ σύνολό του, οὔτε συγκριτικά μὲ ἄλλα παράλληλα φαινόμενα. Δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη οὔτε καὶ πλήρεις κατάλογοι τῶν σχετικῶν κειμένων, χειρογράφων καὶ ἐντύπων, κατὰ γλώσσα καὶ κατὰ χώρα, ὥστε νὰ ἔχουμε πλήρη καὶ σαφῆ εἰκόνα αὐτῆς τῆς κινήσεως, πράγμα ποὺ θὰ ἐπιτρέψη ἴσως μιὰ γενικώτερη ἐρμηνεία.

Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἐνδιαφέρει ἄμεσα τὸν Ἑλληνισμό, γιατί συνδέεται μὲ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ τὴν ἑλληνικὴ γραφὴ καὶ κυρίως γιατί μαρτυρεῖ γιὰ τὶς πνευματικὲς σχέσεις καὶ ἀλληλεπιδράσεις μεταξὺ τῶν βαλκανικῶν λαῶν καὶ γιὰ τὴ συμβολὴ καὶ τὸν σημαντικὸ ρόλο τῆς ἑλληνικῆς παιδείας στὸ γῶρο τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τοὺς νεώτερους χρόνους.

Γιὰ τοῦτο χρειάζεται νὰ γίνη ἔρευνα σὲ εὐρεῖα κλίμακα καὶ καταγραφὴ τῶν σὲ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο ξενογλωσσῶν κειμένων, καθὼς καὶ τῶν ἑλληνικῶν κειμένων σὲ ξένη γραφὴ. Τὸ θέμα εἶναι μεγάλο. Ἐδῶ, σὲ μιὰ πρώτη προσέγγιση τοῦ προβλήματος, θὰ περιοριστοῦμε σὲ ἓνα γενικὸ σχεδιάσμα, σὲ μιὰν ἱστορικὴ θεώρηση τοῦ φαινομένου, μὲ βάση τὰ ἤδη γνωστὰ δεδομένα. Χωρὶς βέβαια νὰ ἐπιχειρήσουμε γλωσσολογικὴ καὶ φιλολογικὴ μελέτη ποὺ εἶναι ἔργο τῶν εἰδικῶν, θὰ ἐπισημάνουμε τὶς περιπτώσεις ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἑλληνικὴ γραφὴ στὸ γῶρο τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους, καὶ θὰ ἐπιχειρήσουμε, ὅπου τοῦτο εἶναι δυνατό, νὰ προσδιορίσουμε τὸ φαινόμενο χρονικὰ καὶ νὰ τὸ ἐντάξουμε μέσα στὰ ἱστορικά του πλαίσια, ὥστε, σὲ συνάρτηση μὲ ἀνάλογα παράλληλα φαινόμενα, νὰ γίνη προσπά-

ρικὰ ἀπὸ τὴ Μακεδονία γραμμένα μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες, ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Vercović), «Makedonski Pregled» IV/3 (1928), κυρίως σελ. 114 - 136. Τοῦ ἴδιου, *Bŭlgarski prikazki s grăcko pismo ot Makedonija iz Archivata na Verkoviča* (= Βουλγαρικὰ παραμῦθια ἀπὸ τὴ Μακεδονία γραμμένα μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες, ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Vercović), «Makedonski Pregled» IV/4 (1928), κυρίως σελ. 108 - 116.

7. Βλ. πρόσφατα τὴν πληρέστερη στὸ εἶδος μελέτη τοῦ Μ. Stojanov, *Bŭlgarski rŭkopisi s grăcki elementi* (= Βουλγαρικὰ χειρόγραφα μὲ στοι-

χεῖα ἑλληνικά), «Izvestija na Narodna Biblioteka «Kiril i Metodii», IX (XV), Σόφια 1969, σελ. 315 - 350, μὲ σύντομη περίληψη ρωσικὴ (σελ. 351) καὶ γαλλικὴ (σελ. 352), καὶ κυρίως σελ. 319 - 325 (κεφ. Β.' Βουλγαρικὰ χειρόγραφα μὲ ἑλληνικὴ γραφὴ) καὶ 325 - 330 (κεφ. Γ.' Ἑλληνικά κείμενα μὲ βουλγαρικὴ γραφὴ). Τὶς ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις μου γιὰ τὴν πολὺ χρήσιμη αὐτὴ μελέτη βλ. στὸ ἄρθρο μου, *Quelques aspects des relations culturelles gréco — bulgares (A propos de trois articles de M. Stojanov)*, «Cyrillomethodianum» 2 (1972) (τυπώνεται).

θεια μιᾶς γενικώτερης έρμηνείας. Αὐτός ὁ τελευταῖος στόχος ἐπιβάλλει νὰ διευρύνουμε τὴν έρευνα καὶ νὰ παρακολουθήσουμε τὴν κίνηση αὐτὴ καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν χῶρο τῶν Βαλκανίων.

Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, γιὰ τὴ Χερσόνησο τοῦ Αἴμου, δὲν ἔχουν μέχρι σήμερα καταγραφῇ κατὰ γλώσσα καὶ κατὰ χώρα ὅλα τὰ σχετικὰ κείμενα. Ἡ προεργασία γιὰ τὴν έρευνα αὐτῶν τῶν θεμάτων ἄλλοῦ εἶναι ἀνεπαρκῆς καὶ ἄλλοῦ ἀνύπαρκτη. Μόνο στὴ Βουλγαρία, ὅπου τὸ φαινόμενο εἶχε λάβει τὴ μεγαλύτερη συγκριτικὰ ἔκταση, ἔχουν γίνεи ἀξιόλογες προσπάθειες καταλογογραφήσεως, ποὺ ὅμως δὲν εἶναι ἐξαντλητικές.

Πάντως ἀπὸ τὰ μέχρι σήμερα γνωστὰ δεδομένα τὰ κείμενα αὐτὰ μποροῦν νὰ κατανεμηθοῦν ὡς ἑξῆς :

Α'. Κείμενα σὲ βαλκανικὲς γλώσσες μὲ ἑλληνικὴ γραφῇ :

1. σλαβικὰ κείμενα μὲ ἑλληνικὴ γραφῇ.
2. ἄλβανικὰ κείμενα μὲ ἑλληνικὴ γραφῇ.
3. ρουμανικὰ κείμενα μὲ ἑλληνικὴ γραφῇ καὶ

Β'. Ἑλληνικὰ κείμενα μὲ κυριλλικὴ γραφῇ.

Θὰ ἐξετάσουμε χωριστὰ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς περιπτώσεις αὐτές. Ἐπειδὴ ὅμως, ὅπως ἤδη τονίσαμε, ἡ ἐπὶ μέρους έρευνα οὔτε πλήρης οὔτε ἐξαντλητικὴ εἶναι, τὰ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ παραθέσουμε εἶναι μόνο ἐνδεικτικά.

Α' KEIMENA SE BALCANIKES GLΩSSES ME ELLHNIKH GRAFH

1. Σλαβικὰ — βουλγαρικὰ κυρίως — κείμενα μὲ ἑλληνικὴ γραφῇ

Μέχρι σήμερα εἶναι γνωστὰ τριάντα πέντε χειρόγραφα ἢ ἔντυπα ποὺ ἔχουν γραφῇ σὲ σλαβικὴ γλώσσα — σὲ βουλγαρικὲς κυρίως ἀλλὰ καὶ νοτιοσλαβικὲς διαλέκτους⁸ — μὲ ἑλληνικὴ γραφῇ.⁹ Τὰ κείμενα αὐτὰ

8. Ἡ γλώσσα, στὴν ὁποία ἔχουν γραφῇ αὐτὰ τὰ κείμενα, χαρακτηρίζεται γενικὰ ὡς βουλγαρικὴ καὶ ποικίλλει διαλεκτικά, βλ. σχετικὰ Α. Mazon - A. Vaillant, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 16 - 17. Συχνὰ στοὺς συγγραφεῖς δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς: ἔτσι τὰ ἴδια κείμενα, ποὺ ὁ M. Stojanov, ἔνθ. ἄνωτ., χαρακτηρίζει βουλγαρικά, ὁ P. D. Draganov, ἔνθ. ἄνωτ., σελ. 329 - 332, τὰ ὀνομάζει νοτιοσλαβικά, πιθανώ-

τατα ἀπὸ τὸν τόπο ὅπου γράφτηκαν ἢ τυπώθηκαν. Καὶ ὁ Ch. Polenaković, «Slovo» 21 (1971), σελ. 203 - 6, χαρακτηρίζει μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ «μακεδονικά».

9. Γιὰ τὰ κείμενα αὐτὰ βλ. ἀναλυτικὰ παρακάτω σελ. 106 κέ. Γιὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραπάνω μελέτη τοῦ M. Stojanov, βλ. P. Draganov, ἔνθ. ἄνωτ., σελ. 324-334. Chr. P. Konstantinov, *Materijal za izučavanje na rodopskoto*

δὲν ἀπαντοῦν μόνον στὴ Βουλγαρία, ἀλλὰ ἐκτείνονται σὲ μιὰ ζώνη ποὺ καλύπτει τὸ νότιο κυρίως τμήμα τῆς Βουλγαρίας, τὴ Νότια Σερβία, τὴ Νότια Ἀλβανία καὶ τὴ Βόρεια Ἑλλάδα. Ἔτσι δέκα πέντε ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ περιοχὲς τῆς σημερινῆς Βουλγαρίας (περιοχὴ Βαčkovo, Ἀνατολικὴ Βουλγαρία, Tesovo, Sliven, Petkovo Ροδόπης, Rajkovo, Arbanasi, Νευροκόπι), 9 ἀπὸ τὴ Νοτιοσλαβία καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀχρίδας, 4 ἀπὸ τὴν Ἀλβανία (1 ἀπὸ τὴ Μοσχόπολη,¹⁰ 3 ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Κορυτσᾶς) καὶ 7 ἀπὸ τὴ Βόρεια

narečie (= Ὑλικὸ γιὰ τὴ μελέτη τοῦ ιδιώματος τῆς Ροδόπης), «Sbornik na Narodni Umotvorenija» 1 (1889), σελ. 134 - 156, 2 (1890), σελ. 269 - 285. L. Miletic, *Dva Bălgarski rākopisa s grăcko pismo* (= Δύο βουλγαρικὰ χειρόγραφα μὲ ἑλληνικὴ γραφή), Bălgarski Starini VI, Σόφια 1920. Ivan Snegarov, *Knižovni opiti na ochridsko narečie s grăcko pismo* (= Φιλολογικὰ δοκίμια στὴ διάλεκτο τῆς Ἀχρίδας μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτηριστεῖς), «Makedonski Pregled» I/4 (1925), σελ. 67 - 84. Τοῦ ἴδιου, *Žitija na narodni svetii, pisani na ochridsko narečie s grăcko pismo* (= Βίοι λαϊκῶν ἁγίων, γραμμένοι σὲ διάλεκτο τῆς Ἀχρίδας μὲ ἑλληνικὴ γραφή), «Makedonski Pregled» I/5 - 6 (1925), σελ. 23 - 34. St. Romanski, *Bălgarski pesni, žnθ' άνωτ.*, σελ. 110 - 153. Τοῦ ἴδιου, *Bălgarski prikazki, žnθ' άνωτ.* σελ. 107 - 120. Jordan Ivanov, *Bălgarski starini iz Makedonija* (= Βουλγαρικὲς ἀρχαιοτέτηες ἀπὸ τῆ Μακεδονία), β' ἔκδ., Σόφια 1931, κυρίως σελ. 195 - 205. K. Mirčev, *Edin nevrokopski bălgarski sbornik s grăcko pismo* (= Μία βουλγαρικὴ συλλογὴ τοῦ Νευροκοπίου μὲ ἑλληνικὴ γραφή), «Makedonski Pregled» VII/3 (1931), σελ. 148 - 186. A. Mazon - A. Vaillant, *L'Évangéliste de Kulakia*. žnθ. άνωτ., κυρίως σελ.

251 - 338. C. Giannelli - A. Vaillant, *Un lexique macédonien du XVIe siècle*, Παρίσι 1958. Πρβλ. καὶ X. Παπαστάθη, *Τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα τῆς Θεσσαλονίκης*, «Μακεδονικά» 8 (1968), σελ. 247 - 249 καὶ σελ. 248 ὑποσ. 3. M. Stojanov, *Grăcko - bălgarski rečnici i učebnici*, «Studia Balcanica» 2 (Proučvanija po slučai II Kongres po Balkanistika), Σόφια 1970, σελ. 205 - 243 (κυρίως No 1, 2, 4, 44). Ch. Polenaković, *Grčkiot alfavit upotrebuvan vo makedonskite kniževni tekstovi vo tekot na vekovite* (= Ἡ χρῆσις τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου σὲ μακεδονικὰ φιλολογικὰ κείμενα ἀνὰ τοὺς αἰῶνες), «Slovo» 21 (1971), σελ. 201 - 211. M. Stojanov, *Rajkovski Damskin* (= Δαμασκηνὸν τοῦ Rajkovo), «Rodopski Sbornik» 3 (1972), σελ. 225 - 307. Moshé Altbauer, *Greek-Slavic Miscellanea from Sinai*, «Cyrillomethodianum» 2 (1972), (τυπώνεται). Πρβλ. καὶ Ann Pennington, *A Polychronion to John Alexander of Moldavia in the Bodleian Library Oxford*, (θὰ τυπωθῇ στὸν Δ' τόμο τῶν Actes du IIe Congrès International des Etudes du Sud - Est Européen. Section Littérature).

10. Πρόκειται γιὰ τὸ «Τετράγλωσσον Λεξικόν» τοῦ Δανιὴλ Μοσχόπολεως. Γιὰ τὸ κείμενο αὐτό, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βουλγα-

Ἑλλάδα (περιοχή Σερρών, Ἐδεσσας, Καστοριάς, Κουλακιά = σημ. Χαλάστρα). Σ' αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλα τέσσερα χειρόγραφα ποὺ περιέχουν, ἀνάμεσα σὲ κείμενα βουλγαρικά, σημειώματα σὲ βουλγαρική γλώσσα μὲ ἐλληνική γραφή.¹¹

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ παραπάνω χειρόγραφα καὶ ἔντυπα εἶναι θρησκευτικοῦ περιεχομένου (Εὐαγγέλια, Ἀγία Γραφή, Δαμασκηνιοί, Βίοι Ἀγίων, προσευχές κλπ.), παραδίδονται ὅμως καὶ λαϊκὰ τραγούδια, μῦθοι, διδακτικὰ βιβλία καὶ ἄλλα. Ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτά, δύο χρονολογούνται στὸν ΙΣΤ' αἰ. (περιοχή Καστοριάς καὶ Βουλγαρία),¹² ἓνα στὰ τέλη τοῦ ΙΖ' ἢ στὶς ἀρχές τοῦ ΙΗ' αἰ.¹³ καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ Βαδ-κονο· ὅλα τὰ ἄλλα ἔχουν γραφῇ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰ. ὡς τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰ. καὶ κατανέμονται ὡς ἑξῆς :

5 στὸν ΙΗ' αἰ. καὶ μάλιστα μετὰ τὸ 1760 (3 ἀπὸ τὴ Βουλγαρία 1 ἀπὸ τὴ Μοσχόπολη, 1 ἀπὸ τὴ Νοτιοσλαβία).

8 στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ ΙΘ' αἰ. (4 ἀπὸ τὴ Βουλγαρία, 4 ἀπὸ τὴ Νοτιοσλαβία).

19 μεταξὺ 1852 - 1890 (6 ἀπὸ τὴ Βουλγαρία, 4 ἀπὸ τὴ Νοτιοσλαβία, 6 ἀπὸ τὴ Βόρεια Ἑλλάδα, 3 ἀπὸ τὴν Ἀλβανία).¹⁴

Τὰ σημειώματα τῶν τεσσάρων χειρογράφων ποὺ ἀναφέραμε χρονολογῶνται ἐπίσης στὸν ΙΖ' - ΙΘ' αἰ.¹⁵

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ γραπτὰ αὐτὰ μνημεῖα ποὺ εἶχαν συγκεκριμένο θρησκευτικό, διδακτικό ἢ φιλολογικὸ χαρακτήρα, μαρτυρεῖται ἡ συνήθεια αὐτὴ καὶ στὶς καθημερινές ἀνθρώπινες ἐκδηλώσεις, κι' αὐτὸ εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν ἔκταση καὶ τὴ διάδοση τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς στοὺς σλαβικοὺς πληθυσμούς. Ἐτσι πολλὲς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τοῦ ΙΘ' αἰ., ἰδιαίτερα στοὺς Νότιους Σλάβους, ἔχουν γραφῇ σὲ σλαβική γλώσσα μὲ ἐλληνικοὺς χαρακτῆρες¹⁶ — χίλια περίπου χρόνια νωρίτερα, τὸν Θ' αἰ., τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται σὲ πρωτοβουλγαρικὲς ἐπι-

ρικῇ, καὶ τὴν ἀλβανικὴ καὶ βλαχικὴ μὲ ἐλληνικοὺς χαρακτῆρες, βλ. παρακάτω, σελ. 80.

11. Βλ. Stojanov, *Bălgarski răkopisi*, ἐνθ. ἄνωτ., σελ. 324 - 325 (κεφ. Β' 15, 16, 17, κεφ. Γ' 3).

12. Μ. Stojanov, *Grăcko - bălgarski rečnici i učebnici*, ἐνθ. ἄνωτ., σελ. 207 - 208, Νο 1 καὶ 2. C. Giannelli - A. Vaillant, *Un lexique macédonien*, ἐνθ' ἄνωτ.

13. Γιὰ τὴ χρονολόγησή του βλ. Mazon - Vaillant, *L'Évangélaire de Kulakia*, σελ. 9.

14. Βλ. παρακάτω, σελ. 106 κέ.

15. Stojanov, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 324 - 325, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν παρέχει πάντα τὴ χρονολογικὴ ἐνδειξη.

16. Βλ. Mazon - Vaillant, *L'Évangélaire de Kulakia*, σελ. 9.

γραφές.¹⁷ Ἐπίσης παραδίδονται ἐπιγραφές σὲ τοιχογραφίες καὶ εἰκόνες, καθὼς καὶ κατὰστιχα ἐμπορικά¹⁸ καὶ ἰδιωτικὴ ἀλληλογραφία σλαβοφώνων πληθυσμῶν τοῦ ΙΘ' αἰ. σὲ ἑλληνικὴ γραφὴ.¹⁹ Δὲν εἶναι δυνατό νὰ διαπιστωθῇ, ἂν γινόταν χρῆσις τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς γιὰ τὴ σύνταξιν ἰδιωτικῶν ἐγγράφων, συμβολαίων κλπ., γιατί, ἀπὸ ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω, δὲν ἔχει γίνεи ἔρευνα σ' αὐτὸν τὸν τομέα.

Πάντως εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ ἡ μαρτυρία τοῦ Οὐκρανοῦ Ju. Venelin, ὁ ὁποῖος στὸ ἔργο του γιὰ τὴς ἀπαρχές τῆς σύγχρονης βουλγαρικῆς φιλολογίας (1837) διηγεῖται ὅτι ἓνας μικρὸς Βούλγαρος ἔγραφε τὴ μητρικὴ του γλῶσσα μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες καὶ διαβεβαίωνε ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ βουλγαρικὴ γραφὴ. Κι' αὐτό, κατὰ τὸν ἴδιον τὸν Venelin, ἦταν ἓνα παράδειγμα ἀνάμεσα σὲ χίλια (*primèr etot odin iz tysjači*)²⁰ — πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι πολλοὶ Βούλγαροι ἀγνοοῦσαν τελείως τὸ κυριλικὸ ἀλφάβητό καὶ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γραφὴ εἶχε ἐκεῖ ὑποκαταστήσει τὴ σλαβική.

Ἐπίσης οἱ 30.000 περίπου Βούλγαροι τῆς Ρωμυλίας, ποὺ τὸ 1830, μετὰ τὴ συνθήκην τῆς Ἀδριανουπόλεως, μεταφέρθηκαν στὴ Βεσσαραβία, ἔγραφαν τὰ βουλγαρικὰ μὲ ἑλληνικὴ γραφὴ, ὅπως παρατηροῦν οἱ Ρῶσοι A. A. Skal'kovskij καὶ P. Keppen.²¹

17. Βλ. V. Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, Βερολίνο 1963, ἀρ. 49, 50, 52, 53. I. Venedikov, *Trois inscriptions protobulgares*, «Razkopki i Proučvanija» 4 (1950), σελ. 167 - 184. Γιὰ τὸ θέμα καὶ τὴ σημασία του βλ. V. Beševliev, *Les inscriptions protobulgares*, «Byzantion» 25/27 (1955/57), σελ. 868 κέ. καὶ 874. Δ. Ζακυθνοῦ, *Byzance et les peuples de l'Europe du Sud-Est. La synthèse byzantine*, «Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes», Γ', Σόφια 1969, σελ. 19 - 20. Πρβλ. καὶ τὴς ἐπιγραφές μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες τοῦ θησαυροῦ τοῦ Nagyszentmiklós τῆς Οὐγγαρίας: Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*², Βερολίνο 1958, Α' σελ. 300 - 303, Β' σελ. 18.

18. Βλ. Polenaković, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 203.

19. Mazon - Vaillant, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 9. Βλ. καὶ A. Vaillant, *Les parlers de Nivica et de Turija (Macédoine Occidentale)*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 53 - 65: ἐπιστολὲς κατοίκων τῆς Nivica (περιοχὴ Μικρῆς Πρέσπας, σημ. Ψαράδες) καὶ Turija (στὰ Ν. τῆς Φλώρινας, σημ. Κορυφή)—Γιὰ τὴ σημερινὴ ὀνομασία τους: βλ. Στοιχεῖα συστάσεως καὶ ἐξελέξεως τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων, Ἀθήνα 1961 (Ἔκδοσις τῆς Κεντρικῆς Ἑνώσεως Δήμων καὶ Κοινοτήτων τῆς Ἑλλάδος), τόμ. 46, σελ. 184 καὶ 86 ἀντίστοιχα.

20. Ju. Venelin, *O zarodyše novobolgarskoj literatury*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 19 - 21.

21. Βλ. A. A. Skal'kovskij, *Bolgarskija kolonii v novorossijskom*

Ἡ συνήθεια αὐτὴ εἶχε ἐπεκταθῇ καὶ στὸν τύπο : τὸ περίφημο περιοδικὸ «Caregradskij Vestnik», τὸ ὁποῖο τύπωνε ὁ Ἀλέξανδρος Ἐξ-
αρχος Boioglu ἢ Boen στὴν Κωνσταντινούπολη, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1848 -
1860, μὲ διακοπές, δημοσίευε συχνὰ σλαβικά ἄρθρα μὲ ἑλληνικὸ ἀλφά-
βητο.²² Ἀναφέρω χαρακτηριστικὰ δύο ἄρθρα τοῦ 1851 γιὰ τὸ Μονα-
στήρι.²³ Ἐπίσης τὸ πολιτικὸ καὶ φιλολογικὸ περιοδικὸ «Makedonija»,
ποὺ εἶχε ἐκδοθῇ στὴν Κωνσταντινούπολη, κί' αὐτὸ μὲ διακοπές, μεταξὺ
τῶν ἐτῶν 1866 - 1872, δημοσίευε ἄρθρα καὶ ἀνταποκρίσεις σὲ σλαβι-
κὲς γλῶσσες μὲ στοιχεῖα κυριλλικά, ἀλλὰ καὶ ἑλληνικά.²⁴ Τοῦτο σημαί-
νει ὅτι οἱ συνεργάτες αὐτῶν τῶν περιοδικῶν, ἀλλὰ καὶ οἱ συνδρομητὲς
καὶ γενικὰ τὸ σλαβόφωνο ἀναγνωστικὸ κοινὸ τους, ποὺ κατοικοῦσε στὴ
Βαλκανικὴ, γνῶριζε καὶ χρησιμοποιοῦσε τὴν ἑλληνικὴ γραφὴ.

Ἐξ ἄλλου, Βούλγαροι καὶ Νότιοι Σλάβοι, συλλέκτες λαϊκοῦ ὕμικοῦ
καὶ λόγιοι, ἔγραφαν συχνὰ τὰ ἔργα τους στὴ μητρικὴ τους γλῶσσα μὲ
ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες. Ἔτσι ὁ Janaki Strezov ἀπὸ τὴν Ἀχρίδα κατέ-
γραψε στὰ 1855 - 56 πολλὰ λαϊκὰ βουλγαρικά τραγούδια σὲ ἑλληνικὸ
ἀλφάβητο.²⁵ Ὁ Ionče Snegarov, ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ἀχρίδα, ἔγραψε στὰ
1870 τρεῖς συλλογές μὲ κείμενα θρησκευτικὰ καθὼς καὶ βίους ἀγίων,

kraju (= Βουλγαρικὴ ἀποικία στὴ
περιοχὴ τοῦ Νοβοροσίσκ), Ὁδησὸς
1845. P. Keppen, *Chronologičeskij
ukazatel' materialov dlja istorii ino-
rodeev Evropejskoj Rossii* (= Χρο-
νολογικὸς πῖνακας ὕμικοῦ γιὰ τὴν ἱστο-
ρίαν τῶν ἄλλοθεντῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς
Ρωσίας), Πετροῦπολη 1861. Τοῦ Ἰ-
δίου, *Die Bulgaren in Bessarabien*,
«Bulletin de la Classe d'Histoire
et de Philol. de l'Académie des
Sciences de St. Pétersbourg» X,
σελ. 13 - 14.

22. Βλ. Draganov, ἔνθ' ἄνωτ.,
σελ. 326. Mazon - Vaillant, ἔνθ'
ἄνωτ., σελ. 12 - 13.

23. Τὸ πρῶτο, μὲ τὸν τίτλο «Τσιφ-
τασιοι - τε στο σετ ποδ πόελα Μπίτολ-
σκα», ἀναφέρεται στὴν οἰκονομικὴ κα-
τάσταση τῶν γαιοκτημόνων τοῦ βι-
λαετίου Βιτόλια - Μοναστηρίου. Τὸ
δεύτερο μὲ τὸν τίτλο «Κανον - Ναμέ
ζα σελά - τα Μπίτολσκοι, σάνκι Ζακον

ζὰ τζιφλιγάρουτε» εἶναι κανονισμὸς
τῶν γαιοκτημόνων τῆς περιοχῆς. Βλ.
Draganov, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 326 -
327.

24. Βλ. σχετικὰ Ἰ. Λαμπίδη,
*Tekstove na grčki ezik o vestnik
«Makedonija» 1866 - 1872 god*
(= Κείμενά σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα στὴν
ἐφημερίδα «Μακεδονία» τῶν ἐτῶν
1866 - 1872), Σόφια 1959. Τῇ με-
λέτῃ δὲν κατάρθωσα νὰ συμβουλευθῶ.
Ὁ κ. Λαμπίδης εἶχε τὴν καλωσύνη
νὰ μὲ πληροφόρησῃ ὅτι στὴ μελέτῃ
τοῦ ἀναφέρει ὁκτὼ ἀνταποκρίσεις τοῦ
περ. «Makedonija» σὲ σλαβικὴ γλῶσ-
σα μὲ στοιχεῖα ἑλληνικά. Πρβλ. καὶ
Draganov, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 328.

25. Πληροφορία Κ. Α. Šapkarev,
Sbornik ot bŭlgarski narodni pesni
(= Συλλογὴ βουλγαρικῶν λαϊκῶν
τραγουδιῶν), τόμ. Α', Σόφια 1891,
σελ. IV ὑποσημ. Πρβλ. Draganov,
ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 326.

Ζαβριλ φιλίππ

Προφίτετε, να Ιησούς, Ιω

σηφοντα Σιν, ούτ Μαριάν, αμά

δμή. Δα μω-μινετ να νύνο Μα

τανάλ. Ούτ Μαφρετ, μάζ δα

ισαεδνί νίκασα δάφρια; μωβί

λί να νύνο Φιλίππ. Ελα δα βί

δης. Αβεδλ Ιησούς να Ματθαν

ήλ τσ έδρετ κιδ νύνο, ι φελίφ

νύνο. Εστιν τραβίν Ιερουζλήν

ε νύνο χριδονα να νύνο. μωβί

βελί να νύνο Ματθανάλ. αδ ελα

μι φραγί; γενεβριλ Ιησούς, δα.

μωβί ρινετ να νύνο. Ούτι νι κς

ετ τι βελίλ Φιλίππ χαμα πέτ ποτ

ρεσχερινα τα, τι αβεδλ. γουδ

ριλ Ματθανάλ, ι μωβί λιν να νύ

βς. Σιν, τιτ Τεορ Ιερουζλήν

γενεβριλ Ιησούς, δα μωβί

νύνο. Ζαφρε τι φιλίλ, σρ τι βελί

πυρ πομχερινα τα βιρσας; ι πω

βχι ούτ ι βελίλ. ι μωβί βελί

νύνο. Ιστινα, Ιστινα, βελίφ

βες. ούτ ελ να νακα ι κελίτ να

νικιτα ρασινετ, ι να Ιερουζλή

ελεφ(οτ να βας Τυβίνου Σιν.

Δα μωβί ελ βίβλα Μαρία

να Πορ.

κα.η.η.

ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΥ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ματθανάλ

Ιησούς, ούτινα εσ νύνο. Ια αβ

να Ιησούς, ι μωβί πορ μωβί να νύνο

πριλιδνα πινασα, αβελ δνός βς

να Γίρετ, ι να Ιησούς, ι αβ

λιν, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

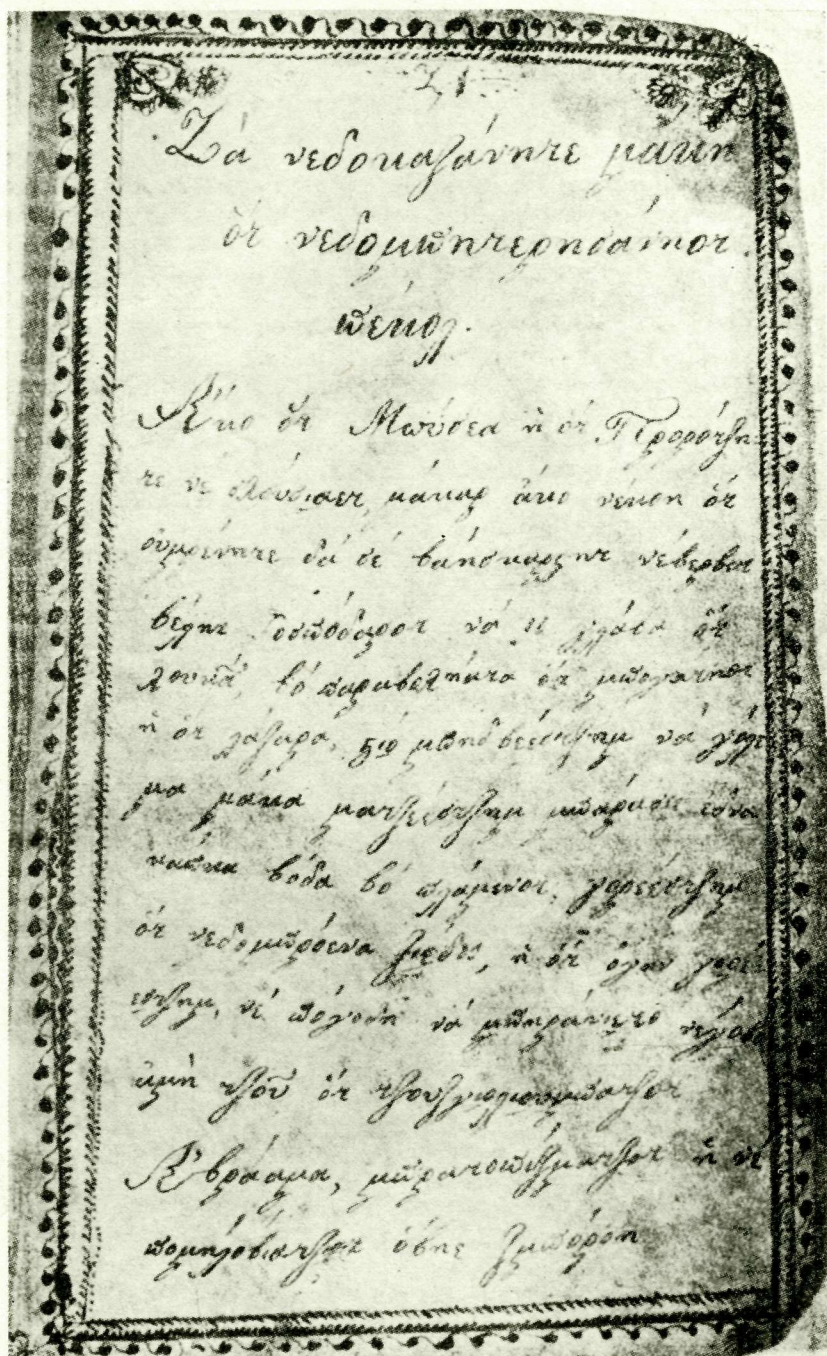
ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

ελ, ι να Ιησούς, ι αβ

Οὐρα δὲ ἔστιν ἡ μὲν Τριῶν Π
αὐτῆς ἡ ἑξῆς καὶ 1870.
Αὐτῆς καὶ 25.
Προσέτις δὲ γὰρ καὶ ἡ
καὶ ἡ ἀντιπαραβολὴ ἡ ἀντιπαραβολὴ
Διὰ τὴν ἀντιπαραβολὴν.

3. Σελίδα ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἰονθε Snegarov (φωτογραφία Iv. Snegarov, *Knizovni opiti*, σελ. 84).

Ὁ Μπαρὲ δὶσα νηῖον βέδω μάρ
 μομα βοῖ βόδα δαμπέε νασεῖμε δὶσὶ
 στήμινε ναόσεμ δὶσὶ δροβίνε στήμινε
 ἄρσα ζοῖαχα αὐτὸν δρὶν ~~ποβόρτα~~
 σιμαρόβαχα δροβίνε βέρονε σὶ
 μπράνα μαρὲ καδίσσε νηῖον —
 βέδω μομα βοῖ βόδα δαμπέε μομα
 ζοῖαννα βεγ, γοβορί δροβίνε βέρονε
 σμπράνα ἰάριε νισάν ναυάμεν
 πᾶν νιαῖε ποζὺν θρέθ νάρει σήβη
 μναρὶ βάρηιατὲ καὶ ζα βοδάρ, νισάν
 ἰοῖ ζαριῖ ματῖδε βοῖ βόδα νασεῖμε δὶσὶ
 στήμινε ναόσεμ δὶσὶ δροβίνε στήμινε
 ἄρσα ζοῖαχα πᾶν νίχα ποζὺν θρέθ
 νάρει σήβημη νάρει βάρηιαχα —
 μσοδὶν νιβορί νισάν ζοῖαννα
 μη σόζα να πᾶν νι ~~ζοῖαννα~~

πού μετέφρασε από τὰ ἑλληνικά σὲ διάλεκτο τῆς Ἀχρίδας.²⁶ Ὁ Δημήτριος Mihalev—Μιχάλη ἀπὸ τὸ χωριὸ Βροντιά τῶν Σερρών συνέλεξε καὶ κατέγραψε στὰ 1867 μύθους καὶ τραγούδια σλαβικά, πάντα σὲ ἑλληνικὴ γραφῇ.²⁷

Βούλγαροι λογοτέχνες, ὅπως ὁ Rajno Popović καὶ ὁ Christaki Pavlović ἀλλὰ καὶ ὁ Ἑλληνας Ἐμμανουὴλ Βασκίδης ἔγραφαν καὶ δημοσίευσαν ἔργα τους σὲ βουλγαρικὴ γλώσσα μὲ ἑλληνικὴ γραφῇ.²⁸ Τέλος, ἡ συλλογὴ τραγουδιῶν τῶν ἀδελφῶν Κωνσταντίνου καὶ Δημητρίου Miladinov, πού τυπώθηκε στὸ Zagreb στὰ 1861 καὶ θεωρεῖται σημαντικὴ συμβολὴ στὴν ἐθνογραφία καὶ διαλεκτολογία τῆς Βουλγαρίας, εἶχε ἀρχικὰ γραφῇ σὲ βουλγαρικὴ γλώσσα μὲ ἑλληνικὴ γραφῇ, ἀλλὰ μὲ ἀπαίτηση τοῦ καθολικοῦ ἐπισκόπου Josip Juray Strossmayer, μαικίηνα καὶ μεγάλου πατριώτη Σλάβου, ἐγίνε ἡ μεταγραφὴ τοῦ ἔργου σὲ κυριλλικὸ ἀλφάβητο καὶ σ' αὐτὴν τὴ μορφή τελικὰ ἐκδόθηκε.²⁹ Ἡδὲ λοιπὸν τότε σημειώνεται μιὰ ἐνσυνείδητη ἀντίδραση στὴν ἐκτεταμένη χρῆση τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς. Ἡ ἐποχὴ εἶναι ἐνδεικτικὴ: Εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ πανσλαβισμού, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἱδρυση τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω δεδομένα συνάγεται ὅτι τὰ σλαβικά κείμενα μὲ ἑλληνικὴ γραφῇ ἀπαντοῦν κυρίως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' καὶ ὅλο τὸν ΙΘ' αἰ. Εἶναι ἀξίωση μείωτο ὅτι τὰ κείμενα αὐτὰ δὲν σταματοῦν μὲ τὴν ἱδρυση τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας, ὅπως παλαιότερα εἶχε ὑποστηρίχθῃ,³⁰ οὔτε μὲ τὴν ἐνίσχυση τοῦ πανσλαβισμού, ἀλλὰ συνεχίζονται ὡς τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰ. Ἡ ἑλληνικὴ γραφῇ ἦταν πολὺ διαδεδομένη στὸς σλαβόφωνους πληθυσμούς, καὶ τὰ πολιτικὰ γεγονότα ἢ ἡ ὀργανωμένη ἀντίδραση μπορούσαν νὰ ἀνακόψουν καὶ νὰ περιορίσουν τὴ διάδοσή της

26. Βλ. σχετικὰ τίς δύο παραπάνω μελέτες τοῦ γιοῦ του Ivan Snegarov, *Knjižovni opiti* καὶ *Žitija na narodni svetii...*, ὅπου ἐκδίδεται τὸ σχετικὸ ὕλικό. Γιά τὸν Ionče Snegarov καὶ τίς σπουδές του βλ. Iv. Snegarov, *Knjižovni opiti...*, σελ. 67 - 68.

27. Βλ. St. Romanski, *Bългарski pesni*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 111 κέ., στίς σελ. 141 - 153 τὰ κείμενα τῶν τραγουδιῶν καὶ ἐνὸς ἐθίμου. Τὸ τετράδιο μὲ τὴν συλλογὴ τοῦ Δημ. Mihalev περιεῖχε στὴν ἀρχὴ 71 τραγούδια καὶ μύθους. Βλ. τὴ σημείωση τοῦ συλλέ-

κτη: «1867 Σέλλου Βρόντια, ὅτ ῥάκα Δημητριος Μιχαλι, πᾶ πεσνι ι πρι-καζνιτζι. Τεφτέρ σᾶς τρι ἀκόλι κνίσκι ναπράβεν». Ἀπὸ αὐτὰ διασώθηκαν 4 μῦθοι καὶ 9 τραγούδια καὶ ἡ περιγραφὴ ἐνὸς ἐθίμου.

28. Draganov, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 328.

29. Draganov, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 327. Mazon-Vaillant, *L'Évangélaire de Kulakia*, σελ. 10 καὶ ὑποσ. 3.

30. Βλ. π. χ. L. Miletić, *Dva Bългарski rākopisa s grāčko pismo*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 1 - 2.

(χαρακτηριστική είναι ή περίπτωση τοῦ ἐπισκόπου Strossmayer, ποὺ ἀναφέραμε), ἀλλὰ δὲν μπορούσαν νὰ διακόψουν τελείως τὴ χρῆση τῆς.³¹

Τὰ παλαιότερα ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὴ Βουλγαρία καὶ τὴ Νότια Σερβία καὶ μόνο μετὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰ. ἀπαντοῦν ἀνάλογα κείμενα στὴν Ἀλβανία καὶ στὴ Βόρεια Ἑλλάδα. Γενικὰ τὸ φαινόμενο ἀπαντᾷ σὲ περιοχές, ὅπου οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ ἦταν ἰδιαίτερα ἰσχυροὶ, ἀριθμητικὰ ἢ οἰκονομικὰ (ὅπως π. χ., ἐκτὸς φυσικὰ ἀπὸ τὴ Βόρεια Ἑλλάδα, στὴν Ἀνατολική Βουλγαρία, στὸ Νευροκόπι κ.ά.), ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχαν ἑλληνικὰ σχολεῖα καὶ παράδοση ἑλληνικῆς παιδείας (ὅπως στὴ Μοσχόπολη, στὴν Ἀχρίδα κ.ά.) ἢ κέντρα ἐκκλησιαστικὰ καὶ μοναστικὰ (ὅπως στὸ Βαῤκνο).

Ὅπως ἤδη σημειώσαμε, ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν χειρογράφων καὶ ἐντύπων εἶναι θρησκευτικοῦ περιεχομένου ἢ ἔχει διδακτικὸ σκοπὸ — τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ κύριος φορέας τοὺς εἶναι ἡ ἐκκλησία καὶ τὸ σχολεῖο.

Πάντως, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς παραπάνω μαρτυρίες, ἡ χρῆση τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς στοὺς σλαβόφωνους πληθυσμοὺς εἶχε ἐπεκταθῇ σὲ ποικίλες ἐκφάνσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ἀπὸ τὶς ἐκδηλώσεις τῶν ἀπλῶν ἀπαίδευτων ἀνθρώπων ὡς τὰ ἔργα τῶν λογίων καὶ τὸν τύπο. Καὶ τοῦτο ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὴ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, τὴ δράση τῶν ἑλληνικῶν σχολείων³² καὶ ἀντίστοιχα ἀπὸ τὴν ἔλλειψη σλαβικῶν σχολείων σ' αὐτὲς τὶς περιοχές. Ἀρκεῖ νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ πρῶτο βουλγαρικὸ σχολεῖο ἰδρύθηκε μόλις στὰ 1835 στὸ Gabrovo³³ καὶ γιὰ ἀρκετὸ διάστημα ἔμεινε τὸ μοναδικὸ καὶ ὅτι στὴν Ἀχρίδα, ὅπου ἀπὸ τὸν ΙΗ' αἰ. ὑπῆρχαν σχολεῖα ἑλληνικά, μόλις στὰ 1859 γιὰ πρώτη φορὰ

31, Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γραφὴ χρησιμοποιεῖται ἀκόμη καὶ σήμερα ἀπὸ σλαβόφωνους πληθυσμούς: βλ. Polenaković, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 210, ὅπου Προκήρυξη «Μακεδόνων» Νοτιοσλάβων μεταναστῶν στὴν Αὐστραλία τοῦ ἔτους 1952.

32. Γιὰ τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα γενικὰ βλ. Τρ. Εὐαγγελίδη, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας* (*Ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*), τόμ. Α' - Β', Ἀθήνα 1936, κυρίως τόμ. Α', σελ. 53 - 84, 102, 147 (σχολεῖα Θράκης καὶ Μακεδονίας), τόμ. Β', σελ. 336 - 349 (σχολεῖα

Βουλγαρίας), 377 - 384 (σχολεῖα Νοτιοσλαβίας). Ἐπίσης Ἀπ. Βακαλόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1964, σελ. 220 κέ. Στ. Παπαδόπουλου, *Écoles et associations grecques dans la Macédoine du Sud durant le dernier siècle de la domination turque*, «Balkan Studies» 3 (1962), σελ. 397 - 442 καὶ κυρίως σελ. 416 κέ. (Κορυτσᾶ), 423 κέ. (Μοσχόπολη), 437 κέ. (Νευροκόπι).

33. Τρ. Εὐαγγελίδη, ἔνθ' ἄνωτ., Β', σελ. 338.

δίδαξε σὲ βουλγαρική γλώσσα ὁ Κ. Šapkarev.³⁴ Ἔτσι τὸ ἐλληνικὸ σχολεῖο στὰ χρόνια τῆς δουλείας κάλυπτε τὶς ἀνάγκες καὶ τῶν μὴ ἐλληνικῶν πληθυσμῶν καὶ ἦταν ἡ ἐστία τῆς ἀκτινοβολίας τῆς ἐλληνικῆς παιδείας.

2. Ἀλβανικὰ κείμενα μὲ ἐλληνικὴ γραφὴ

Γιὰ τὴ μελέτη αὐτῶν τῶν κειμένων τὸ σχετικὸ ὕλικὸ εἶναι ἐλάχιστα γνωστὸ : ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Βιβλιογραφία τοῦ Emile Legrand,³⁵ ποὺ ἀποτελεῖ πολὺτιμο βοήθημα γιὰ τὴν ἐντυπὴ σχετικὴ φιλολογία, δὲν ἔχει γίνεи καταλογογράφηση οὔτε συστηματικὴ μελέτη τῶν ἀλβανικῶν κειμένων μὲ ἐλληνικὴ γραφὴ σὲ χειρόγραφα, ἔγγραφα, ἰδιωτικὴ ἀλληλογραφία κλπ. Ἀπὸ τὶς ἐπὶ μέρους μελέτες καὶ τὶς σποραδικὰς μαρτυρίες ἐπισημαίνω 24 κείμενα — 21 ἐντυπα καὶ 3 χειρόγραφα — γραμμένα σὲ ἀλβανικὴ γλώσσα μὲ ἐλληνικοὺς χαρακτῆρες.³⁶

34. Βλ. Ivan Snegarov, *Grad Ochrid. Istoriceski ocerk* (= Ἡ πόλις Ἀχρίδα. Ἱστορικὴ ἐπισκόπηση), «Makedonski Pregled» IV/3 (1928), σελ. 57 - 88. Πρόσφατα ὁ Μ. Gecev, *Kilijnite učilišta v Bălgarija* (= Τὰ μοναστηριακὰ σχολεῖα στὴ Βουλγαρία), «Narodno Prosveta», Σόφια 1967, ἀναφέρει 96 βουλγαρικὰ μοναστηριακὰ σχολεῖα ἀπὸ τὸν ΙΕ' αἰ. ὥς τὸ 1759 καὶ ὑπογραμμίζει τὸ ρόλο τους στὴ διατήρηση τῆς πολιτιστικῆς καὶ ἐκπαιδευτικῆς παραδόσεως καὶ στὴν ἐξέλιξή τῆς βουλγαρικῆς παιδείας· ἀλλὰ ὁ συγγραφέας δὲν σημειώνει ποῦ ἦταν τὸ ἐπίπεδο τῆς διδασκαλίας καὶ τὸ πρόγραμμα. Πρβλ. καὶ βιβλιοκρισία Rumjana Radkova σὲ μετάφραση στὸ «Δελτίο Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας» τοῦ Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἰμου 28 (1970), σελ. 22 - 26.

35. E. Legrand, *Bibliographie Albanaise. Description raisonnée des ouvrages publiés en albanais ou relatifs à l'Albanie du quinzième siècle à l'année 1900* (Oeuvre pos-

thume complétée et publiée par Henri Guys), Παρίσι - Ἀθήνα 1912.

36. Αὐτόθι, ἀρ. 106, 121, 161, 165, 229, 239, 270, 296, 318, 321, 382, 394, 395, 409, 454, 455, 456, 457, 488, 599. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐπειδὴ στὴ Βιβλιογραφία τοῦ Legrand δὲν ὑπάρχει πάντα ἡ ἐνδειξὴ τῆς γραφῆς, ἐνδέχεται νὰ ἔχουν παραλειφθῇ στὴ μελέτη μου ἐντυπα γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν εἶχα ἄλλα στοιχεῖα ἢ παράλληλες μαρτυρίες, ὥστε νὰ τὰ ἐπισημάνω. Βλ. καὶ ἐφημερίδα «Πελασγὸς καὶ Φθιώτις» (Λαμία 1859 - 1860), κυρίως φφ. τῆς 30 Μαρτίου 1860 καὶ Ὀκτωβρίου 1860, ὅπου δημοσιεύονται κείμενα ἀλβανικὰ μὲ ἐλληνικὴ γραφὴ καὶ ἀντίστοιχη μετάφραση στὰ ἐλληνικά, καθὼς καὶ ἄρθρα σχετικὰ μὲ τὴν ἀντιστοιχία γραφῆς στὶς δύο γλώσσες. Γιὰ τὰ λοιπὰ χειρόγραφα κείμενα βλ. παρακάτω τὶς βιβλιογραφικὰς ἐνδείξεις τῶν ὑποσημ. 37, 39, 43. Πρβλ. καὶ Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, Τμῆμα Χειρογράφων, Ἀρχεῖον Ἐντύπων, Ε. ἀρ. 290: Προκήρυξή ἀρχῶν 20οῦ αἰ.

Ἀπὸ αὐτά, τὰ δύο παλαιότερα εἶναι ἀχρονολόγητα, ἀλλὰ ἀνήκουν ὁπωσδήποτε σὲ παλαιότερη ἀπὸ τὸν ΙΗ' αἰ. ἐποχή. Τὸ ἓνα εἶναι εὐαγγελικὴ περικοπὴ ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο τῆς Μ. Παρασκευῆς καὶ περιέχει κάτω ἀπὸ κάθε στίχο τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τὴν ἀντίστοιχη ἀλβανικὴ μετάφραση σὲ ἑλληνικὴ γραφή.³⁷ Τὸ δεύτερο χειρόγραφο εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν «Catalano monaco basiliano di Mezzojuso ed archivescovo di Durazzo» (δὴλ. ἀπὸ ὀρθόδοξο μοναχὸ τοῦ Mezzojuso³⁸ τῆς Σικελίας ποὺ ἔγινε ἀρχιεπίσκοπος Δυρραχίου) καὶ περιέχει, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα ἑλληνοαλβανικὸ λεξικὸ καὶ στοιχειώδη γραμματικὴ, μιὰ συλλογὴ ποιημάτων σὲ ἀλβανικὴ γλώσσα γραμμμένη μὲ ἑλληνικὴ γραφή.³⁹

Ὅλα τὰ ἄλλα κείμενα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' ὡς τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰ. καὶ κατανέμονται ὡς ἑξῆς :

2 στὸ δεύτερο ἥμισυ τοῦ ΙΗ' αἰ.

3 στὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ ΙΘ' αἰ. καὶ μάλιστα μεταξὺ 1809 - 1827 (καὶ τὰ τρία γράφτηκαν ἢ τυπώθηκαν στὴν Κέρκυρα).

17 στὸ δεύτερο ἥμισυ τοῦ ΙΘ' αἰ. (1856 - 1895).⁴⁰

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀπὸ αὐτά, τὰ τρία ἀρχαιότερα εἶναι λεξικά. Ἡ «Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία» τοῦ Δανιὴλ Μοσχοπόλεως, ποὺ τυπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὰ 1762 στὴ Μοσχόπολη, περιέχει «Λεξικὸν τετραγλωσσὸν τῶν τεσσάρων κοινῶν διαλέκτων, ἥτοι τῆς ἀπλῆς ῥωμαϊκῆς, τῆς ἐν Μοισίᾳ βλαχικῆς, τῆς βουλγαρικῆς καὶ τῆς ἀλβανικῆς» — σὲ ἑλληνικὴ πάντοτε γραφή.⁴¹ Ἡ «Πρωτοπειρία», δὴλ. Πρῶτη Δι-

37. Cod. Ambr. Gr. 133 (B. 112 Sup.). Πρβλ. N. Borgia, *Pericope evangelica in lingua albanese*, «Studi Liturgici» 2, Grottaferrata 1930. Πρβλ. καὶ S. G. Mercati, *Sul Tipico del monasterio di S. Bartolomeo di Trigona tradotto in italo-calabrese in trascrizione greca da Francesco Vucisano*, «Collectanea Byzantina», τόμ. Β', Bari 1970, σελ. 384.

38. Στὸ Mezzojuso τῆς Σικελίας ὑπῆρχε ἰσχυρὴ ἑλληνοαλβανικὴ ἀποικία, μὲ ὀρθόδοξη μονὴ καὶ σχολὴ καὶ σημαντικὴ πνευματικὴ κίνησις : βλ. σχετικὰ Ἀπ. Βακαλόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1964, σελ. 69 καὶ τόμ. Γ', Θεσσαλονίκη 1968, σελ. 537, ὅπου

καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Μονογραφία γιὰ τὴν ἀποικία ἔγραψε ὁ Onofrio Buccola, *La colonia greco-albanese di Mezzojuso. Origine, vicende e progresso*, Παλέρμο 1909.

39. Κατὰ μαρτυρίαν G. Crispi, *Memoria sulla lingua albanese*, Παλέρμο 1831, σελ. 4. Πρβλ. Στ. Λυκούδη, *Ὑπόμνημα περὶ μικρᾶς τινὸς τοῦ ἀλφαβήτου μας διαρρυθμίσεως πρὸς ἀπόδοσιν καὶ τῶν κυριωτέρων ξενικῶν φθόγγων*, «Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 12/2 (1940), σελ. 10.

40. Βλ. παραπάνω, σελ. 79 ὑποσ. 36.

41. Τῆς πρώτης αὐτῆς ἐκδόσεως τῆς «Εἰσαγωγικῆς Διδασκαλίας» κατὰ τὸν ἀντίτυπο δὲν ἔχει διασωθῆ: ὁ

δασκαλία, τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιώτη τοῦ Μοσχοπολίτη, ποὺ τυπώθηκε στὴ Βενετία στὰ 1770 — ἓνα χρόνο μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Μοσχοπόλεως — γράφτηκε γιὰ χρῆσιν τῶν τάξεων τῆς στοιχειώδους παιδείας στὴ Νέα Ἀκαδημία τῆς Μοσχοπόλεως καὶ περιέχει, ἐκτὸς ἀπὸ ἀλφαβητάριο, ἀριθμητικὴ κλπ., ἓνα λεξικὸ ἐλληνοβλαχοαλβανικὸ γραμμμένο μὲ ἐλληνικὰ στοιχεῖα.⁴²

Τὸ τρίτο κείμενο ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὸν Ἑλληνισμό, γιατί ἔχει γραφῇ ἀπὸ τὸν ἥρωα τῆς Ἐπαναστάσεως Μάρκο Μπότσαρη. Εἶναι αὐτόγραφο ἐλληνοαλβανικὸ λεξικόν, πού, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Fr. Pouqueville, ἔγραψε ὁ Μπότσαρης στὴν Κέρκυρα, στὰ 1809. Τὸ λεξικὸ περιέχει, χωρὶς σύστημα καὶ χωρὶς ἀλφαβητικὴ σειρὰ, ἀπλὲς λέξεις τῆς καθημερινῆς χρήσεως, σὲ δύο στῆλες, σὲ ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ σὲ ἀλβανικὴ μετάφραση. Τὰ ἀλβανικὰ ἀποδίδονται μὲ ἐλληνικοὺς χαρακτῆρες.⁴³

W. M. Leake, ὁ ὁποῖος τὴ χρησιμοποίησε, παραθέτει ἓνα ἀπόσπασμα στὸ ἔργο του *Researches in Greece*, Λονδῖνο 1814, σελ. 381 κέ. Ἡ δευτέρα ἐκδόση ἔχει χρονολογία 1802, χωρὶς ἐνδειξὴ τόπου (βλ. Legrand, ἔνθ' ἄνωτ., ἀρ. 21). Ἐκτοτε ἔγιναν μελέτες καὶ ἐκδόσεις τοῦ ἔργου. Ἡ πληρέστερη κριτικὴ ἐκδόση γιὰ τὸ σλαβικὸ ὅμως τμῆμα τοῦ Λεξικοῦ εἶναι τοῦ V. A. Pogorelov, στὸ «Sbornik» τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Βουλγαρίας 17/11 (1925), σελ. 3 - 48.

42. Πρβλ. Legrand, ἔνθ' ἄνωτ., ἀρ. 106, ὅπου ὁμως δὲν διευκρινίζεται ὅτι τὸ μὴ ἐλληνικὸ τμῆμα τοῦ λεξικοῦ ἔχει ἀποδοθῇ μὲ ἐλληνικὰ στοιχεῖα (πρβλ. καὶ ἀρ. 107) Βλ. V. Papacostea, *Povestea unei carți. Protopiria lui Cavalioti, «ein unicum»*, «Omagiu lui Constantin Kirîtescu», Βουκουρέστι 1937, σελ. 665-674 (μετάφρ. στὸ «Δελτίον Ρουμανικῆς Βιβλιογραφίας» 3 (1970), σελ. 1-16). Ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης ἦταν πρύτανης στὴν Ἀκαδημία τῆς Μοσχοπόλεως καὶ πέθανε στίς 11 Αὐγούστου 1789. Πρβλ. καὶ Στ. Λυκούδη, ἔνθ'

ἄνωτ., σελ. 11. Mazon - Vaillant, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 8.

43. Τὸ αὐτόγραφο τοῦ Μάρκου Μπότσαρη βρίσκεται στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῶν Παρισίων: τμῆμα Ἀλβανικῶν χειρογράφων, ἀρ. 1 (ἄλλοτε Suppl. Grec. 251). Στὰ φφ. 25 - 136 περιέχει τὸ Λεξικὸ τοῦ Μπότσαρη. Τὸ χειρόγραφο παραχώρησε στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη στὰ 1819 ὁ Fr. Pouqueville, ὁ ὁποῖος σημείωσε ἰδιόχειρα ὅτι: «Ce lexique est écrit de la main de Marc Botzari à Corfou 1809 devant moi. Pouqueville». Τὸ κείμενο τοῦτο πρῶτος ἐπισήμανε ὁ Σπ. Λάμπρος τὸ 1895: βλ. Σπ. Λάμπρου, «Ὁ Μάρκος Μπότσαρης Λεξικογράφος, «Λόγοι καὶ Ἀρθρα. 1878 - 1902», Ἀθήνα 1902, σελ. 533 - 538 (στίς σελ. 536 - 7 ἀπόσπασμα ἀρχῆς καὶ τέλους τοῦ Λεξικοῦ καὶ πανομοιότυπο τῆς πρώτης σελίδας). Βλ. καὶ τὴν ἐνδιαφέρουσα ἀνακοίνωση τοῦ G. Schirò, *Il lessico greco - albanese di Marco Bocari*, IIe Congrès International des Etudes du Sud - Est Européen. Section Linguistique - Littérature. Τὸ κείμενο ἐξέδωσε ὁ Lumo Skendo, *Fjalori i*

Τὰ ἄλλα κείμενα εἶναι κυρίως θρησκευτικοῦ περιεχομένου (Παλαιὰ καὶ Καινὴ Διαθήκη, σὲ πλήρεις κείμενο ἢ σὲ ἀποσπάσματα, ψαλτήρια κ. ἄ.), καθὼς καὶ λαϊκὰ-τραγοῦδια, ἀλφαβητάρια καὶ ἱστορίες.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω διαπιστώνουμε μιὰν ἀνισότητα στὴ φιλολογικὴ παράδοση αὐτῶν τῶν κειμένων: στὴν πρώτη περίοδο (μέσα ΙΗ' - μέσα ΙΘ' αἰ.) τὰ γνωστὰ σχετικὰ κείμενα εἶναι ἐλάχιστα, ἐνῶ στὴ δεύτερη (δεύτερο ἡμισυ ΙΘ' αἰ.), ὁ ἀριθμὸς εἶναι ἐντυπωσιακὰ ὑψηλότερος σὲ σύγκριση μὲ τὰ προηγούμενα. Μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα δὲν εἶναι βέβαια δυνατὸ νὰ διαπιστωθῇ, ἂν οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ ἀνταποκρίνονται, ἔστω καὶ ἀναλογικὰ, στὴν πραγματικότητα, ὅχι μόνον ὡς πρὸς τὴ συγγραφή καὶ ἔκδοση τῶν σχετικῶν κειμένων — ποὺ κάποτε ὀφείλονται σὲ ἐξωτερικούς, μὴ φιλολογικοὺς παράγοντες — ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴ χρῆση γενικώτερα τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς ἀπὸ τοὺς ἀλβανόφωνους πληθυσμούς. Γιατὶ ἐδῶ δὲν ὑπάρχουν, ἢ τουλάχιστον δὲν εἶναι γνωστές, οἱ ἀντίστοιχες μὴ φιλολογικὲς μαρτυρίες, ποὺ εἶναι τόσο εὐγλωττες προκειμένου γιὰ τὴ Βουλγαρία. Ἔτσι οἱ πηγές μας εἶναι μονομερεῖς καὶ εἶναι πιθανὸν ὅτι μόνον τοὺς τὰ γραπτὰ κατὰλοιπα παρέχουν μιὰν εἰκόνα ἀπατηλῆ.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὴν Ἀλβανία δὲν ὑπῆρχε ἐθνικὴ γραφή: τὸ σημερινὸ ἀλβανικὸ ἀλφάβητο διαμορφώθηκε πολὺ ἀργά, στὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰ., ἀφοῦ πέρασε μιὰ μακρόχρονη μεταβατικὴ περίοδο ποικιλίας γραφῶν.⁴⁴ Σ' αὐτὴν τὴ μεταβατικὴ ἐποχὴ μεγάλος ἦταν ὁ ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα στὸ ἐλληνικὸ καὶ λατινικὸ ἀλφάβητο γιὰ τὴν ὀριστικὴ ἐπικράτησή του στοὺς ἀλβανόφωνους πληθυσμούς. Ἡ σλαβικὴ γλῶσσα μὲ κυριλλικὴ γραφή καὶ ἡ τουρκικὴ γλῶσσα μὲ ἀραβικὴ γραφή, τὶς ὁποῖες χρησιμοποιοῦσαν ἀντίστοιχα οἱ σλαβόφωνοι καὶ οἱ τουρκόφωνοι πληθυσμοὶ τῆς Ἀλβανίας, εἶχαν πολὺ μικρότερη διάδοση καὶ περιωρισμένη σημασία. Ὁ ἀνταγωνισμὸς λοιπὸν περιωριζόταν ἀνάμεσα στὸ ἐλληνικὸ καὶ λατινικὸ στοιχεῖο καὶ ἔγινε ἐντονώτερος ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰ., ὅποτε ἡ ὀργάνωση *Sacra congregatio de propaganda fide*, ποὺ εἶχε ἀναπτύξει προσηλυτιστικὴ δράση ἤδη ἀπὸ τὸν ΙΖ' αἰ., ἄρχισε νὰ δρᾷ συστηματικὰ γιὰ τὴ διάδοση τοῦ λατινικοῦ ἀλφαβήτου,

Marco Boçarit, Τίρανα 1926 — τὴν ἔκδοση αὐτὴ δὲν κατάρθωσα νὰ συμβουλευθῶ. Κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Λεξικοῦ ἐτοιμάζει ὁ Τ. Γιοχάλας.

44. Γιὰ τὴ γραφὴ τῆς ἀλβανικῆς ὑπῆρχε ἀρχικὰ ἓνα ἱερατικὸ πολὺ-

πλοκο ἀλφάβητο, ποὺ ὅμως δὲν ἀφομοιώθηκε ἀπὸ τὸν ἀλβανόφωνο πληθυσμὸ, γιὰ τοῦτο καὶ οἱ Ἀλβανοὶ ἐμειναν χωρὶς γραπτὸ λόγο. Πρβλ. Λυκούδη, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 9.

εκδίδοντας δημοσιεύματα σε αλβανική γλώσσα και καταρτίζοντας αλβανική γραφή και γραμματική.

Παρ' όλες όμως αυτές τις προσπάθειες και τόν θρησκευτικό ανταγωνισμό, οι Άλβανοι χρησιμοποιούσαν τότε ευρύτατα το ελληνικό αλφάβητο με την προσθήκη βέβαια ώρισμένων σημείων για την απόδοση των ιδιαιτέρων φθόγγων της γλώσσας τους.⁴⁵ Η χρήση της ελληνικής γραφής από αλβανόφωνους πληθυσμούς οφείλεται στην ύπαρξη πολυάριθμου ελληνικού πληθυσμού στην Άλβανία και ισχυρών ελληνικών κοινοτήτων, που συντηρούσαν ελληνικά σχολεία και υποστήριζαν τη ντόπια ορθόδοξη Εκκλησία. Αναφέρω χαρακτηριστικά την περίφημη «Νέα Ακαδημία» της Μοσχοπόλεως,⁴⁶ που αποτελεί σταθμό στην ιστορία της ελληνικής παιδείας και άσκησε μεγάλη πολιτιστική επίδραση στους αλβανικούς πληθυσμούς.

Όμως από έλλειψη έπαρκών στοιχείων δεν είναι δυνατό να διαπιστωθῇ ποιά ήταν ἡ διάδοση τοῦ ελληνικοῦ αλφαβήτου στους διάφορους τομείς τοῦ καθημερινοῦ καὶ δημόσιου βίου. Πάντως ἡ συγγραφή σχετικῶν λεξικῶν στὸν ΙΗ' αἰ. υποδηλώνει μιὰ προσπάθεια κωδικοποιήσεως καὶ πιθανῶτατα ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ πραγματικὴ ἀνάγκη. Εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν κίνηση αὐτὴ ὅτι τὰ πρῶτα γνωστὰ λεξικά ἔχουν γραφῇ ἀπὸ δύο Μοσχοπολίτες.

Μετὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καὶ τὴ δημιουργία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, ἔγιναν προσπάθειες νὰ ἐνωθῇ ἡ Ἀλβανία μετὰ τὴν Ἑλλάδα. Τότε παράλληλα μετὰ τὸ πολιτικὸ θέμα γιὰ τὴν ἔδρυση ἐνὸς δυαδικοῦ Κράτους, ὑποστηρίχθηκε καὶ ἡ φυλετικὴ συγγένεια Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν καὶ ἡ ελληνικὴ καταγωγὴ τῆς αλβανικῆς γλώσσας.⁴⁷ Τοῦτο προκάλεσε μεγάλες καὶ ποικίλες ἀντιδράσεις.

45. Πρβλ. G. Crispi, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 3 ὑποσημ. 2, γιὰ τὴν ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 1831.

46. Βλ. γενικὰ Τρ. Εὐαγγελίδη, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τόμ. Α', σελ. 133 - 135. Εὐλόγιου Κουρίλλα, *Ἡ Μοσχόπολις καὶ ἡ Νέα Ἀκαδημία αὐτῆς*, «Θεολογία» 12 (1930), σελ. 320. Στ. Παπαδόπουλου, *Ecoles et associations grecques*, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 423, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

47. Βλ. σχετικὰ Τ. Γιοχάλα, *Ἀνέκ-*

δοτά τινὰ κείμενα περὶ Ἀλβανίας, αλβανικοῦ αλφαβήτου καὶ ἑλληνοαλβανικῶν σχέσεων, «Μνημοσύνη» 2 (1969), σελ. 429 κέ. καὶ 436. Γιὰ τὴν ὅλη κίνηση, ποὺ ἀποσκοποῦσε στὴν ἔνωση τῆς Ἀλβανίας μετὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ ποὺ συνεχίστηκε στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας, βλ. αὐτόθι, σελ. 427 - 452. Πρβλ. καὶ σχετικὰ ἄρθρα τῆς ἐφημ. «Πελασγός καὶ Φθιώτις» (1859 - 1860). Πρβλ. Παπαδόπουλου, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 420 - 421, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰ. ἡ δράση τῆς ὀργανώσεως de propaganda fide ἐντείνεται καὶ κατορθώνει νὰ ἐξαφανίσῃ ὅλα τὰ ἄλβανικά δημοσιεύματα σὲ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο καὶ ἀκόμη νὰ καταστρέψῃ τὰ ἑλληνικά τυπογραφικὰ στοιχεῖα. Ἀπὸ τὶς νέες προσπάθειες ἀποκαταστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου στοὺς ἄλβανόφωνους πληθυσμοὺς καὶ δημιουργίας νέου ἄλβανικοῦ ἀλφαβήτου μὲ βάση τὸ ἑλληνικόν, σημειώνω τὶς ἐνέργειες τοῦ Εὐάγ. Ζάππα.⁴⁸ Ἐπίσης ὁ Δημήτριος Καμάρδας, ἄλβανικῆς καταγωγῆς μεγαλέμπορος ἐγκατεστημένος στὸ Λιβόρνο, προσπάθησε, καὶ ἐπέτυχε γιὰ ἓνα διάστημα, νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν ἑλληνικὴ γραφὴ (1861 κέ.), ἐκδίδοντας μὲ δαπάνες του σχετικὰ δημοσιεύματα, ποὺ διαδόθηκαν εὐρύτατα στοὺς ἄλβανόφωνους πληθυσμοὺς ὅχι μόνον τῆς Ἀλβανίας ἀλλὰ καὶ τῆς Καλαβρίας.⁴⁹ Λίγο ἄργότερα ἔγιναν νέες ἀπόπειρες ἀπὸ τὸν Ἰω. Βρεττό καὶ τὸν Παν. Κουπιτώρη⁵⁰ γιὰ νὰ ἀναστρίλουν τὸν ἐκλατινισμό.

Πιθανώτατα γι' αὐτὸν τὸν λόγο αὐξάνουν τότε τὰ σχετικὰ δημοσιεύματα. Γιατὶ σ' αὐτὴν τὴν κίνηση πρέπει, νομίζω, νὰ ἐνταχθοῦν καὶ οἱ σχετικὰ πολυάριθμες ἐκδόσεις, θρησκευτικῶν κυρίως κειμένων ἀλλὰ καὶ διδασκτικῶν βιβλίων, σὲ ἄλβανικὴ γλώσσα μὲ ἑλληνικὴ γραφὴ ποὺ τυπώθηκαν τότε στὴν Κωνσταντινούπολη.⁵¹ Ὅμως οἱ ἀτομικὲς αὐτὲς προσπάθειες, ποὺ ἔγιναν ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀλβανία, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀνακόψουν τὴ συστηματικὴ λατινικὴ προπαγάνδα, ποὺ δροῦσε μέσα στὴ χώρα. Ἐξ ἄλλου τὰ πολιτικὰ γεγονότα καὶ γενικώτερα τὸ διεθνὲς κλίμα δὲν εὐνοοῦσαν τὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση καὶ τὴν ἐνίσχυση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου. Ἦδη πρὶν ἀπὸ τὸ Βερολίνειο Συνέδριο ἡ ἄλβανικὴ προπαγάνδα εἶχε συστηματικὰ ὀργανωθῇ : τότε ἰδρύθηκε ὁ Ἀλβανικὸς Σύνδεσμος, ποὺ ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Αὐστρία, ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὴ ρουμανικὴ καὶ βουλγαρικὴ προπαγάνδα καὶ ἐργάσθηκε γιὰ τὴν πνευματικὴ χειραφέτηση τῶν Ἀλβανῶν καὶ ἐναντίον τῆς ἑλληνικῆς ἐπιρροῆς. Ἔτσι τελικὰ τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο ἐπικράτησε ὀριστικὰ στὴν Ἀλβα-

48. Πρβλ. Λυκούδη, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 14. Γιοχάλα, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 428.

49. Βλ. Dm. Camarda, *Appendice al saggio di grammatologia comparata sulla lingua albanese*, Prato 1866, ὅπου ἄλβανικά ποιήματα καὶ παροιμίες ἄλβανικῆς ἀπὸ τὴν Ἀλβανία, τὴν κυρίως Ἑλλάδα, Καλαβρία, Σικελία σὲ ἑλληνικὸ (αὐτοσχέδιο) ἀλφάβητο. Legrand, *Biblio-*

graphie Albanaise, ἀρ. 270. Πρβλ. Λυκούδη, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 15 - 16.

50. Βλ. Λυκούδη, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 16 καὶ ὑποσ. 6 καὶ 7. Γιὰ τὰ δημοσιεύματά τους σχετικὰ μὲ τὴν ἄλβανικὴ γραφὴ, βλ. Legrand, *Bibliographie Albanaise*, ἀρ. 295 (τοῦ 1868), 372, 373, 377 (1879).

51. Αὐτόθι, ἀρ. 296, 318, 321, 382, 394 - 5, 409, 454 - 7, 488, 599.

νία στα τέλη του ΙΘ' αϊ. και στα 1908 καθωρίστηκε επίσημα ο τύπος του.⁵²

Συνοψίζοντας παρατηρούμε ότι τα αίτια και οι προϋποθέσεις που επηρέασαν τη χρήση της ελληνικής γραφής στην 'Αλβανία είναι διαφορετικές από τους παράγοντες που επέδρασαν στους σλαβικούς πληθυσμούς της Βαλκανικής. Γιατί, αντίθετα από τους Βουλγάρους και τους Νότιους Σλάβους, στην 'Αλβανία δεν υπήρχε έθνική γραφή και το έλληνικό αλφάβητο βρισκόταν για μεγάλο χρονικό διάστημα σε ανταγωνισμό με το λατινικό για την όριστική επικράτησή του στη διαμόρφωση του αλβανικού αλφάβητου.

3. Ρουμανικά κείμενα με ελληνική γραφή

'Απ' όσο γνωρίζω, δεν έχει γίνει μέχρι σήμερα καμιά απόπειρα καταλογογραφώσεως των σχετικών κειμένων, ούτε ειδική έρευνα για αυτό το θέμα.⁵³ Έτσι με τα σημερινά δεδομένα δεν μπορούμε να έχουμε ένα γενικό διάγραμμα της παραδόσεως των ρουμανικών κειμένων σε ελληνική γραφή.

Σημειώνω μόνο ότι, εκτός από τα Λεξικά του Δανιήλ Μοσχοπόλεως (1762) και του Θεοδώρου Καβαλλιώτη (1770), που περιείχαν και τη «βλαχική» γλώσσα με ελληνικούς χαρακτήρες, συχνά σε ιδιωτική αλληλογραφία Ρουμάνων του ΙΗ' αϊ. γίνεται χρήση της ρουμανικής με στοιχειά ελληνικά. Επίσης αναφέρω ένα χειρόγραφο — σήμερα χαμένο — που περιέχει μεταξύ άλλων θρησκευτική λειτουργία σε βλαχική γλώσσα με ελληνικούς χαρακτήρες και που γράφτηκε, κατά την επικρατέστερη άποψη, στο δεύτερο ήμισυ του ΙΗ' αϊ. στην περιοχή της Μοσχοπόλεως.⁵⁴ Αναφέρω ακόμη 2 χειρόγραφα και 2 έντυπα των αρχών του ΙΘ' αϊ. γραμμένα σε ρουμανική γλώσσα με ελληνική γραφή, που περιέχουν Εὐαγγέλια, αλφαβητάριο ή λαϊκά τραγούδια.⁵⁵

Όπωςδήποτε ή έρευνα θα φέρη σε φῶς και άλλα ανάλογα κείμενα. Υποθέτω όμως ότι η χρήση της ελληνικής γραφής για την απόδοση της

52. Βλ. σχετικά Μ. Cohen, *La grande invention de l'écriture et son évolution*, 3^η άνωτ., σελ. 297.

53. Βλ. σχετικά όσα σημειώνει ο Αλ. Elian, *Elemente de paleografie greco - romină*, «Documente privind istoria Romînei», Introducere, τόμ. Α', Βουκουρέστι, σελ. 378 - 381.

54. Βλ. έκδ. Matilda Caragiu - Marioteanu, *Liturghier aromînesc. Un manuscris anonim inedit*, Βουκουρέστι (έκδ. 'Ακαδημίας) 1968 (παρουσίαση στο Δελτίον Ρουμανικής Βιβλιογραφίας, Α/1 (1969), σελ. 5-8).

55. Βλ. Elian, 3^η άνωτ., σελ. 378 - 379.

ρουμανικῆς γλώσσας δὲν θὰ εἶχε λάβει τὴν ἑκτασὴ πού παρατηρεῖται σὲ ἄλλες βαλκανικὲς χώρες, ὅπως εἶδαμε π. χ. στὴ Βουλγαρία. Βέβαια, ἤδη ἀπὸ τὸ δεύτερο ἥμισυ τοῦ ΙΣΤ' αἰ. ἡ ἐλληνικὴ γλώσσα ἦταν πολὺ διαδεδομένη στὶς ρουμανικὲς χώρες καὶ τὸν ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰ. ἡ ἀνωτάτῃ ἐκπαίδευση ἦταν ἀποκλειστικὰ ἐλληνικὴ. Ἀναμφισβήτητα ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐδῶ ἦταν πολὺ μεγάλη — μεγαλύτερη ἀπὸ ὅ,τι σὲ ἄλλες βαλκανικὲς χώρες — καὶ ἐκτείνεται σὲ πολλοὺς τομεῖς τοῦ πνευματικοῦ βίου· ἀλλὰ ἡ ἐπίδραση αὐτὴ ἀσκειται σὲ ὑψηλότερη πνευματικὴ στάθμη. Ἐξ ἄλλου ἡ ἐλληνικὴ παιδεία ἔπαιξε θετικὸ ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐθνικῆς παιδείας στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες, ὅπου ἡ ἐθνικὴ γλώσσα καὶ ἡ ἐθνικὴ γραφὴ εἶχαν νωρὶς ἀναπτυχθῇ καὶ νωρὶς, ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰ., εἶχαν ἰδρυθῇ σχολεῖα ρουμανικά.⁵⁶ Ἐπομένως στὴ Ρουμανία ἡ ἐλληνικὴ γραφὴ δὲν χρειάστηκε νὰ καλύψῃ τίς ἄμεσες ἀνάγκες, πού δημιούργησε ἄλλοῦ ἢ ἑλλειψὲς ἐθνικῆς παιδείας.

Β' ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΜΕ ΚΥΡΙΛΛΙΚΗ ΓΡΑΦΗ

Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, παρατηρεῖται τὴν ἴδια ἐποχὴ στὸν χῶρο τῶν Βαλκανίων καὶ τὸ ἀντίστροφο φαινόμενο, δηλ. κείμενα ἐλληνικὰ γραμμένα μὲ σλαβικούς χαρακτήρες.

Μέχρι σήμερα εἶναι γνωστὰ δώδεκα χειρόγραφα, πού περιέχουν ἀνάλογα κείμενα. Ἀπὸ αὐτὰ μόνον ἓνα εἶναι ὁλόκληρο γραμμένο σὲ ἐλληνικὴ γλώσσα μὲ κυριλλικὴ γραφὴ: πρόκειται γιὰ ἓνα Εἰρμολόγιο τοῦ 1827 ἀπὸ τὸ Loveč τῆς Βουλγαρίας.⁵⁷ Ἐπίσης σημειώνω χωριστὰ τὸ λειτουργικὸ βιβλίον (Slujbelnicul) τοῦ μητροπολίτη Οὐγγροβλαχίας Στεφάνου, πού χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰ. καὶ περιέχει κείμενο παράλληλο σλαβικὸ καὶ ἐλληνικό· τὸ ἐλληνικὸ κείμενο εἶναι γραμμένο μὲ κυριλλικὰ στοιχεῖα.⁵⁸ Σ' ὅλες τίς ἄλλες περιπτώσεις πρόκειται γιὰ σημειώματα καὶ μικρὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα, ψαλμούς, προσευχὲς

56. Γιὰ τὸ θέμα βλ. τελευταῖα τὴν πολὺ χρήσιμη μελέτη τῆς Ariadna Camariano - Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, Βουκουρέστι (Institutul de Studii Sud - Est Europene, «Biblioteca Istorică» XXVIII) 1971. Τὸ πρῶτο ρουμανικὸ σχολεῖο ἰδρύθηκε στὰ 1670 στὸ Cimpulung τῆς Βλαχίας ἀπὸ τὸν Radul Năsturel: βλ. αὐτόθι, σελ. 20 καὶ P. Năsturel, *Contribuții la viața lui Ioan*

Cariofil în legatură cu biserică Românească, «Mitropolia Olteniei» X/7-8 (1958), σελ. 515 - 516.

57. Βλ. M. Stojanov, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 326, ἀρ. 8.

58. Βλ. Al. Elian, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 379 καὶ φωτ. 6. Ὅς σημειωθῇ ὅτι ἡ σλαβικὴ γλώσσα καὶ ἡ κυριλλικὴ γραφὴ ἦταν ἀκόμη τότε σὲ χρῆση στὴν Ἐκκλησίᾳ τῶν Ρουμανικῶν χωρῶν.

κλπ., που έχουν καταγραφῇ στὰ λευκὰ φύλλα βουλγαρικῶν χειρογράφων, ἐκκλησιαστικοῦ συνήθως περιεχομένου.

Τὰ κείμενα αὐτὰ κατανέμονται χρονικὰ ὡς ἐξῆς :

2 ἄχρονολόγητα (τὰ χειρόγραφα ἀνήκουν ἀντίστοιχα στὸν ΙΓ' καὶ ΙΕ' αἰ., ἀλλὰ τὰ σημειώματά δὲν ἔχουν χρονολογία καὶ οἱ ἐκδό-
τες δὲν παρέχουν στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησή τους).

1 στὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰ.

5 στὸν ΙΗ' αἰ.

4 στὸ πρῶτο ἡμῖσι τοῦ ΙΘ' αἰ.⁵⁹

Ἐπομένως, σὲ σύγκριση μὲ τὰ σλαβικὰ κείμενα ποὺ ἔχουν γραφῇ μὲ ἐλληνικοὺς χαρακτῆρες, τὰ ἐλληνικὰ κείμενα μὲ κυριλικὴ γραφῇ ἀπαντοῦν σὲ πολὺ μικρότερη ἀναλογία. Γιατί, κι' ἂν ἀκόμη — ὅπως εἶναι πολὺ πιθανὸ — δὲν ἔχουν ὅλα καταγραφῇ, τὰ ἤδη γνωστὰ εἶναι συνήθως μικρὰ σημειώματα ὠρισμένου περιεχομένου καὶ δὲν ὑπάρχει καμμιά μαρτυρία γιὰ τὴν εὐρύτερη χρῆση αὐτοῦ τοῦ ἀλφαβήτου στὴν ἀπόδοση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας.

Τὰ χειρόγραφα ποὺ ἀναφέραμε, ἔχουν γραφῇ ὅλα στὴ Βουλγαρία — ἐκτὸς ἀπὸ δύο ἐξαιρέσεις, τὸ λειτουργικὸ δηλ. βιβλίον τοῦ Στεφάνου μητροπολίτη Οὐγγροβλαχίας καὶ ἓνα κείμενο ἀπὸ τὴ Σερβία. Εἶναι ὅλα ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου ἢ σημειώματα γραμμένα σὲ ἐκκλησιαστικὰ χειρόγραφα. Ἐπομένως ἀνταποκρίνονται σὲ μιὰ συγκεκριμένη λειτουργικὴ ἀνάγκη : ὑποθέτω δηλ. ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν γραφῇ γιὰ σλαβόφωνους ἱερεῖς ποὺ δὲν γνώριζαν τὴν ἐλληνικὴ γραφῇ, ὥστε ἔτσι νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ψάλλουν κατὰ τὶς ἱερουργίες σὲ ἐλληνικὴ γλώσσα τὰ κατάλληλα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν Ἀγία Γραφή, ψαλμούς, προσευ-
χὲς κλπ.

59. Βλ. Stojanov, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 325 - 330, κεφ. Γ' «Ἐλληνικὰ κείμενα μὲ βουλγαρικὴ γραφῇ», ὅπου καταγράφονται δέκα χειρόγραφα ποὺ περιέχουν ἀνάλογα σημειώματα. Μ. Altbauer, ἔνθ' ἄνωτ. (ἓνα κείμενο). Βλ. ἐπίσης Μ. Stojanov, *Gräcko-bulgariski rečnici i učebnici*, ἔνθ' ἄνωτ., ἀρ. 33, 36, 39, 40, 48, ὅπου καταχωρίζονται πέντε ἐλληνοβουλγαρικὰ λεξικά καὶ διάλογοι — τῶν ἐτῶν 1845, 1850, 1855, 1858, 1896 —, τὰ ὅποια περιέχουν τὸ ἐλληνικὸ τμήμα σὲ ἐλληνικὴ γραφῇ καὶ σὲ σλαβικὴ

μεταγραφῇ. Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ὅμως ὁ σκοπὸς εἶναι προφανὴς καὶ ἡ μέθοδος αὐτὴ ἀκολουθεῖται καὶ γιὰ ἄλλες ξένες γλώσσες ἀκόμη καὶ σήμερα, ἐπομένως τὰ κείμενα αὐτὰ δὲν ἐντάσσονται στὸ φαινόμενο ποὺ ἐδῶ μελετοῦμε. Ἐκεῖνο ποὺ στὴν περίπτω-
ση αὐτὴ ἔχει σημασία εἶναι ὅχι ἡ γραφῇ ἀλλὰ ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς αὐτῶν τῶν ἐλληνο-βουλγαρικῶν κειμένων (ἀναφέρονται 49 ὡς τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰ.), γιὰτὶ ἡ ἐλληνικὴ ἦταν τότε ἡ πρὸ διαδεδομένη ξένη γλώσσα γιὰ τοὺς Βουλ-
γάρους.

Τὰ ἑλληνικά κείμενα μὲ κυριλλικὴ γραφὴ ἀνήκουν, ὅπως παρατηρήσαμε, κυρίως στὸν ΙΗ' καὶ στὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ ΙΘ' αἰ., δηλ. τὴν ἴδια ἐποχὴ πού ἀπαντοῦν καὶ τὰ σλαβικά κείμενα μὲ ἑλληνικὴ γραφὴ, τὰ ὁποῖα ὅμως συνεχίζονται μερικὲς δεκαετίες, ἐνῶ τὰ ἑλληνικά μὲ κυριλλικὴ γραφὴ διακόπτονται στὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰ. Γιατί, ὅπως ἤδη σημείωσα, ἡ χρῆση τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς στοὺς σλαβόφωνους πληθυσμοὺς ἦταν μακροχρόνια συνήθεια, πολὺ διαδεδομένη, καὶ κάλυπτε συγκεκριμένες πνευματικὲς ἀνάγκες ὅχι μόνο τῶν λογίων καὶ τοῦ κλήρου, ἀλλὰ καὶ τοῦ λαοῦ, καὶ ἐπομένως δὲν ἦταν εὐκολο νὰ διακοπῇ διαμιας ἀπὸ πολιτικὴ σκοπιμότητα. Ἐνῶ ἀντίθετα, τὰ ἑλληνικά κείμενα μὲ κυριλλικὴ γραφὴ περιορίζονταν στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κυρίως κύκλους, καὶ γι' αὐτὸ ἡ πανσλαβιστικὴ κίνηση εἶχε εὐκολα, ὑποθέτω, τὴ δυνατότητα νὰ ἐμποδίσῃ τὴ χρῆση τους. Γιατί, ὅπως εἶναι γνωστό, ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰ., μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς ἐπιδιώξεις τοῦ πανσλαβισμού ἀλλὰ καὶ τοῦ βουλγαρικοῦ ἐθνικισμού, πού κορυφώνεται μὲ τὴν ἱδρυση τῆς ἐξarchίας (1870), ἦταν ἡ ἀποκλειστικὴ χρῆση τῆς σλαβικῆς γλώσσας στὴ λειτουργία καὶ στὶς ἐκκλησιαστικὲς τελετὲς⁶⁰. Ἐπομένως ὅταν ἡ ἐπιδίωξη αὐτὴ πραγματοποιήθηκε, ὁ βασικὸς λόγος τῆς χρήσεως αὐτῶν τῶν κειμένων εἶχε ἐκλείψει.

Ἀπὸ τὴ σύντομη αὐτὴ ἐπισκόπηση στὴ Χερσόνησο τοῦ Αἴμου, γίνεται φανερό ὅτι, παρὰ τὶς ἰδιοτυπίες πού παρατηροῦνται ὅχι μόνο σὲ κάθε γλώσσα καὶ σὲ κάθε χώρα, ἀλλὰ συχνὰ καὶ σὲ κάθε περίπτωση, ὑπάρχουν ὠρισμένα, πολὺ εὐγλωττα, κοινὰ χαρακτηριστικά.

Ἔτσι παρατηρῶ ὅτι ἡ ἔκταση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη μὲ τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς αὐτοδύναμης ἐθνικῆς παιδείας στὴν ἀντίστοιχη περιοχὴ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀπαντᾷ σὲ πολὺ μεγάλο ποσοστὸ στὴ Βουλγαρία, στοὺς Νότιους Σλάβους καὶ στοὺς Ἀλβανούς, ὅπου δὲν ὑπῆρχαν ἐθνικὰ σχολεῖα καὶ αὐτόνομος ἐθνικὸς πνευματικὸς βίος, καὶ σπανιώτερα στὴ Σερβία καὶ στὴ Ρουμανία. Παράλληλα ἡ χρῆση τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς ἀπὸ ἄλλοεθνεῖς πληθυσμοὺς προϋποθέτει τὴν

60. Βλ. Μ. Λάσκαρι, *Τὸ Ἀνατολικὸν Ζήτημα 1800 - 1923*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1948, κυρίως σελ. 254. Βλ. καὶ τελευταῖα Kiril, *Patriarch Bългарski. Bългарската ekzarchija v Odrinsko i Makedonija sled ocnoboditelstva vojna 1877 - 78* (γαλλ.

τίτλος: L'exarchat bulgare dans la province d'Andrinople et en Macédoine après la guerre russo-turque de 1877-78), τόμ. Α/1, Σόφια 1969, τόμ. Α/2 Σόφια 1970, βλ. κυρίως Α/1, σελ. 657.

παρουσία στις αντίστοιχες περιοχές ελληνικού στοιχείου αριθμητικά ισχυροῦ ἢ οικονομικά καὶ πολιτιστικά ανεπτυγμένου, καθὼς καὶ τῇ δράσει γενικώτερα τοῦ ελληνικοῦ σχολείου. Ἡ ἐλληνικὴ παιδεία, ἡ ὁποία εἶχε ὑποστῇ μεγάλη κάμψη στοὺς πρώτους μετὰ τὴν Ἀλωση χρόνους, ἄρχισε κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰ. καὶ στὶς ἀρχές τοῦ ΙΖ' αἰ. νὰ ἀναπτύσσεται, τὰ ἐλληνικὰ σχολεῖα πολλαπλασιάσθηκαν καὶ ἰδρύθηκαν ὅχι μόνο στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, ἀλλὰ καὶ στὶς λοιπές χώρες τῶν Βαλκανίων, ὅπου ὑπῆρχε στοιχεῖο ἐλληνικό.⁶¹ Ἔτσι ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα κυριάρχησε τὸν ΙΗ' αἰ. στὴ Χερσόνησο τοῦ Αἰμου καὶ τὰ ἐλληνικὰ σχολεῖα ὑπῆρξαν γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα τὰ μόνα κέντρα παιδείας — μαζὶ μὲ τὴν Ἐκκλησίαν — γιὰ τοὺς γειτονικοὺς βαλκανικοὺς λαούς. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Διονύσιος Ζακυθνός, «τὰ ἐλληνικὰ σχολεῖα τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἶχον χαρακτῆρα οἰκουμενικὸν καὶ συνετέλεσαν τὰ μέγιστα εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς ἀνατολικῆς, τῆς Βαλκανικῆς, τῆς ὀρθοδόξου καὶ τῆς διορθοδόξου intelligentia, ἀπέβησαν δ' οὕτω πραγματικὰ ἐργαστήρια ἐξαιρέτου ἀνθρωπίνου δυναμικοῦ ἐλληνικῆς παιδείας καὶ ἐμπνεύσεως. Ἄνδρες πρώτου μεγέθους, διαπρέψαντες εἰς τὴν πολιτικὴν, τὰ γράμματα καὶ τὰς ἐπιστήμας, παντοιοτρόπως συμβαλόντες εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῶν χωρῶν αὐτῶν, ἐγένοντο μαθηταὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ παρὰ τῶν Ἑλλήνων ἔλαβον τὰ σπέρματα τοῦ πνευματικοῦ βίου».⁶²

Τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῶν τῶν κειμένων χρονολογεῖται μετὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' καὶ τὸν ΙΘ' αἰ. Καὶ τοῦτο εἶναι ἰδιαιτέρως σημαντικόν, γιὰτὶ ἡ ἐποχὴ ἀντιστοιχεῖ στοὺς χρόνους τῆς μεγάλης ἀκτινοβολίας τῆς ἐλληνικῆς παιδείας, στοὺς χρόνους τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὅπως σημειώνει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς,⁶³ ὁ Ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς ἐκτείνεται κυρίως σὲ μία πεντηκονταετία, στὰ 1770 - 1820, μὲ τίς πρόδρομες μορφές καὶ τίς προεκτάσεις του πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς χρόνους.

Ὁ Ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς δὲν ὑπῆρξε βέβαια ἡ γενεσιουργὸς αἰτία αὐτοῦ τοῦ φαινομένου, τὸ ὁποῖο εἶναι πολὺ προγενέστερο καὶ ὀφείλεται, ὅπως εἶδαμε, σὲ γενικώτερες πολιτιστικὲς καὶ ἱστορικὲς συνθῆ-

61. Βλ. Ἀπ. Βακαλόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Β', σελ. 250 - 254 καὶ 266 κέ.

62. Δ. Ἀ. Ζακυθνοῦ, *Ὑπερεθνικαὶ ἀξίαι τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Τουρκοκρατίας*, «Νέα Ἑστία», τεύχος Χριστουγέννων 1970, Ἀθήνα 1970, σελ. 7.

63. Βλ. τὴ βασικὴ μελέτη τοῦ Κ.

Θ. Δημαρᾶ, *La Grèce au Temps des Lumières*, Γενεύη 1969, κυρίως σελ. IX - XI, ὅπου ὁ συγγραφέας, εἰδικὸς μελετητῆς τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, συγκεντρώνει μελέτες ποὺ ἀναφέρονται σὲ γενικώτερα προβλήματα καὶ σὲ εἰδικὰ θέματα τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.

κες. 'Αλλά ή πνευματική αὐτή κίνηση ἦταν φυσικό νά συντελέσῃ ἔμμεσα στή διάδοση τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς, ἀφοῦ συνετέλεσε γενικώτερα στήν ἀνάπτυξη καί διάδοση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Εἶναι ή ἐποχή πού ή ἑλληνική διανόηση, ἐμπνευσμένη ἀπό τόν δυτικό Διαφωτισμό, διοχετεύει τίς νέες ροπές καί τίς νέες ιδέες στόν χώρο τῶν Βαλκανίων. «Κατά τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ δεκάτου ὀγδόου καί τὰς ἀρχάς τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος εἶχεν ἐπιτευχθῆ ή οἰκουμενικότης τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καί ὁ συγκρητισμός τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς ὑπὸ τήν ἡγεσίαν τῆς Ἑλληνικῆς διανοήσεως», παρατηρεῖ ὁ Διον. Ζακυθινός.⁶⁴ Ἐκφραση αὐτῆς τῆς οἰκουμενικότητος τῆς ἑλληνικῆς παιδείας εἶναι ἀκριβῶς καί ή χρήση τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς ἀπό τοὺς λοιποὺς βαλκανικοὺς λαούς.

Βέβαια τὸ φαινόμενο αὐτὸ ξεπέρασε τὰ χρονικά ὅρια τοῦ Διαφωτισμοῦ καί μαρτυρεῖται μὲ διαρκῶς αὐξανόμενο ρυθμὸ σὲ ὅλο τὸν ΙΘ' αἰ. Καί τοῦτο γιατί ή δράση τῶν ἑλληνικῶν σχολείων καί ή ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, πού ἐντείνονται μὲ τὸν Διαφωτισμὸ — ἀλλὰ δὲν σταματοῦν μαζί του —, δημιουργήσαν τίς προϋποθέσεις γιὰ τὴ διάδοση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καί στίς ἐπόμενες γενεές τῶν Βαλκανικῶν λαῶν.

Θὰ πρέπει ἐπίσης νά τονισθῇ ὅτι στίς παραπάνω περιπτώσεις οἱ κύριοι φορεῖς τῶν ξενόγλωσσων κειμένων μὲ ἑλληνική γραφή, ἢ τοῦλάχιστον οἱ ἄμεσα ἐνδιαφερόμενοι, δὲν ἦταν οἱ Ἕλληνες, ἀλλὰ οἱ ἄλλοι λαοὶ τῶν Βαλκανίων, κι' αὐτὸ ἔχει, ὅπως θὰ δοῦμε, ιδιαίτερη σημασία.

'Αλλὰ γιὰ νά σταθμίσουμε σωστὰ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ σημασία τοῦ φαινομένου στή Νοτιοανατολική Εὐρώπη, θὰ πρέπει νά ἐξετάσουμε ἀνάλογα φαινόμενα ἔξω ἀπὸ τὸν βαλκανικὸν χώρο, ἐπιμένοντας περισσότερο στίς περιπτώσεις ἐκείνες, πού συνδέονται μὲ τὸν Ἑλληνισμό.

ΑΛΛΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

1. Καραμανλίδικα: Μία μεγάλη κατηγορία αὐτοῦ τοῦ εἶδους εἶναι τὰ λεγόμενα *Καραμανλίδικα*,⁶⁵ κείμενα δηλαδή σὲ τουρκικὴ

64. Δ. 'Α. Ζακυθινού, *Ὑπερεθνικαὶ ἀξίαι τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Τουρκοκρατίας*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 11.

65. Ὁ ὅρος *καραμανλίδικα* προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐθνικὸ *Καραμανλῆδες*, πού δήλωνε ἀρχικὰ τοὺς κατοίκους τοῦ ἐμιράτου τῆς *Καραμανίας*, τὸ ὁποῖο ιδρύθηκε τὸ 1243 ἀπὸ τὸν *Karaman bey*. Τὸ ἐμιράτο περιέλαβε ἀργότερα τὴ *Λυκαονία*, τὴ *Μεγάλη*

Φρυγία, τὴν *Παμφυλία*, τὴν *Ἰσχυρία*, τὴν *Καππαδοκία*, τὴ *Δυτικὴ Κιλικία*. Ἀπὸ τὸν ἀρχικὸν αὐτὸν πυρήνα ὠνομάστηκαν *Καραμανλῆδες* ὅχι μόνο οἱ κάτοικοι αὐτῶν τῶν περιοχῶν, ἀλλὰ γενικώτερα οἱ τουρκόφωνοι Ἕλληνες τῆς Ἀνατολῆς. Γιὰ τὸν ὅρο *Καραμανλίδικα* βλ. S. Salaville - E. Dalleggio, *Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés*

γλώσσα με έλληνικούς χαρακτήρες, γραμμένα από τουρκόφωνους "Ελληνες χριστιανούς της Μικράς 'Ασίας⁶⁶ ή άπειθυνόμενα σ' αυτούς. Τα κείμενα αυτά έχουν συστηματικά καταγραφῆ⁶⁷ και έτσι είναι δυνατό να παρακολουθήσωμε όλη τη φιλολογική αυτή κίνηση, τη χρονική έκταση και τη συχνότητά της.

Τò πρώτο γνώστο «καραμανλίδικο» κείμενο είναι ή «Όμιλία ρή-
θεΐσα περί τῆς όρθῆς και άμωμήτου πίστεως τῶν Χριστιανῶν», που
συνέταξε στά 1455 ή στίς άρχές τοῦ 1456 ό Γεννάδιος Σχολάριος, ό
πρώτος μετά την "Αλωση πατριάρχης, για να ανταποκριθῆ σέ σχετική
έπιθυμία τοῦ Σουλτάνου Μωάμεθ τοῦ Β'. 'Αρχικά ή όμιλία αυτή, που
άποτελεῖ «ένα μικρό άριστούργημα τῆς χριστιανικῆς άπολογητικῆς άπέ-
ναντι τοῦ 'Ισλάμ»,⁶⁸ γράφτηκε βέβαια έλληνικά. 'Ο Γεννάδιος όμως συνέ-
ταξε έπιτομή της, ή όποία, όπως ρητά σημειώνεται, «μετεγλωττίσθη
και εἰς τὴν τουρκοαραβόγλωσσαν ὑπὸ 'Αχουμάτ, καδῆ Βερροίας». 'Η

en caractères grecs. I. 1584-1850, 'Α-
θήνα 1958, σελ. VII και VIII ὑποσ. 1
και Sp. Vryonis, *The Decline of
Medieval Hellenism in Asia Minor
and the Process of Islamization
from the Eleventh through the
Fifteenth Century*, Berkeley - Los
Angeles - London 1971, σελ. 452,
454.

66. 'Η έθνική καταγωγή τῶν πλη-
θυσμῶν αὐτῶν εἶχε κατά καιρούς
άμφισβητηθῆ και εἶνε άντικείμενο
πολιτικῆς έκμεταλλεύσεως: βλ. σχε-
τικά Vryonis, ἔνθ' άνωτ., σελ. 452 κέ.

67. Χάρη στήν πρωτοβουλία τοῦ
Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν και
τοῦ Γαλλικοῦ 'Ινστιτούτου 'Αθηνῶν
εἶχε γίνει συστηματική καταγραφή
τῶν έντύπων караμανλιδικων κειμέ-
νων: βλ. S. Salaville και E. Dalleggio
Karamanlidika, ἔνθ' άνωτ.: 113 τί-
τλοι τῶν έτῶν 1584 - 1850. 'Ο κατά-
λογος συνεχίζεται: ἤδη εἶχε έκδοθῆ
B' τόμος (1851 - 1865), 'Αθήνα
1966, με 36 τίτλους (άρ. 114 - 149).
Παλαιότερα εἶχαν δοθῆ σύντομοι κα-
τάλογοι, άνάμεσα στοὺς όποίους ση-
μειώνω: Σ. Α. Χουδαβερδόγλου -

Θεοδότου, 'Η τουρκόφωνος ελληνική
φιλολογία 1453 - 1924, «'Επετηρίς
'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» 7
(1930), σελ. 299 - 307 (71 τίτλοι).
Γ. 'Αρβανιτάκη, *Les reliques d'un
monde disparu. Fond des commu-
nautés échangeables*, 'Αθήνα 1930
(άναφέρονται 152 τίτλοι τοῦ Ταμείου
'Ανταλλαξιμῶν, χωρίς όμως να έπι-
σημαίνωνται ιδιαίτέρως τὰ караμαν-
λιδικα βιβλία). Εὔ. Φωτιάδης, *Τουρ-
κόφωνα ελληνικά βιβλία*, «'Ελληνικά»
4 (1931), σελ. 493 - 495 (11 τίτλοι
τῶν έτῶν 1794 - 1840). F. Halkin,
*Acolouthies gréco-turques à l'usage
des grecs turcophones d'Asie Mi-
neure*, «Mémorial Louis Petit»
(Archives de l'Orient Chrétien I),
Παρίσι 1948, σελ. 194 - 202 (12 τί-
τλοι) κ. ά.

68. 'Απ. Βακαλόπουλου, 'Ιστορία
τοῦ Νέου 'Ελληνισμοῦ, τόμ. Β', σελ.
146. Πρβλ. και Γ. Ζώρα, *Γεώργιος
ό Τραπεζούντιος και αἱ πρὸς έλληνο-
τουρκικήν συνενόησιν προσπάθειαι
αὐτοῦ* ('Η «περί τῆς τῶν Χριστια-
νῶν πίστεως» άνέκδοτος πραγματεία),
'Αθήνα 1954, σελ. 65 κέ.

μετάφραση έγινε σὲ ἀραβικὴ γραφὴ ἀλλὰ καὶ σὲ ἑλληνικὴ μεταγραφὴ, δηλ. σὲ καραμανλίδικα· σήμερα σώζεται στὴν ἑλληνικὴ μορφή της καὶ σὲ τουρκικὴ μετάφραση μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες. Ἡ πρώτη ἔκδοσή της, ποὺ περιλαμβάνει τὸ ἑλληνικὸ καὶ τὸ καραμανλίδικο κείμενο, χρονολογεῖται στὰ 1584.⁶⁹

Μετὰ ἀπὸ ἓνα κενὸ τριῶν περίπου αἰώνων, μόλις στὰ 1718 παραδίδεται τὸ δεύτερο (οὐσιαστικὰ τὸ πρῶτο πρωτότυπο) καραμανλίδικο κείμενο, ἐνῶ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰ. γράφεται καὶ ἐκδίδεται μιὰ πλούσια καὶ ἀδιάκοπη σειρὰ καραμανλίδικων βιβλίων. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀπὸ τοὺς 149 τίτλους ποὺ καταχωρίζονται στὸν Α' καὶ Β' τόμο τοῦ καταλόγου Salaville - Dalleggio, οἱ 147 χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ 1743 ὡς τὰ 1865.⁷⁰ Πραγματικὰ ἀπὸ τὸν ΙΗ' αἰ. παρατηρεῖται μιὰ ἔντονη γραπτὴ καραμανλίδικη φιλολογία. Κι' ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴ Χερσόνησο τοῦ Αἴμου, ὅπου ἐπικρατοῦσαν ἀνάλογες ἱστορικὲς καὶ πολιτιστικὲς συνθηκες, ὁ κύριος ὄγκος αὐτῶν τῶν κειμένων μαρτυρεῖται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' καὶ ὅλο τὸν ΙΘ' αἰ. Τὰ σχετικὰ κείμενα εἶναι κυρίως θρησκευτικοῦ περιεχομένου : μεταφράσεις Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης καὶ λειτουργικὰ καὶ ἀγιολογικὰ ἔργα. Ἀπὸ τὸν ΙΘ' αἰ. τυπώνονται στὰ καραμανλίδικα διδασκτικὰ βιβλία, ἐγχειρίδια, λεξικά κ. ἄ., ἀλλὰ καὶ λογοτεχνικὰ κείμενα,⁷¹ καθὼς καὶ περιοδικό.⁷²

Παράλληλα μὲ τὴ γραπτὴ φιλολογία, βρέθηκαν στὶς ἐκκλησίες καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καραμανλίδικες ἐπιγραφές, ποὺ χρονολογοῦνται κι' αὐτὲς στὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰ.⁷³ Ἐπίσης, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Μανουήλ Γεδεών, στὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀνάμεσα στὴν

69. Βλ. Martin Crusius, *Turco-graeciae libri octo*, Βασιλεῖα 1584, σελ. 109 - 120. Ἀκολούθησαν καὶ ἄλλες ἐκδόσεις στὰ 1718, 1743 κλπ. Βλ. Salaville - Dalleggio, *Karamanlidika*, ἀρ. 1. Βλ. καὶ L. Petit - X. Siderides - M. Jugie, *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, Γ', Παρίσι 1930, σελ. XLI - XLII καὶ 453 - 458.

70. Βλ. Salaville - Dalleggio, *Karamanlidika*, ἀρ. 3 - 113 καὶ 114 - 149.

71. Βλ. ἀναλυτικὰ αὐτόθι. Πρβλ. Vryonis, *Decline*, σελ. 452 κέ.

72. Τὸ περιοδικὸ «Μικρὰ Ἀσία», ποὺ τυπωνόταν στὴ Σμύρνη.

53. Βλ. χαρακτηριστικὰ Μ. Χατζηδάκη, *Χριστιανικὲς ἐπιγραφές Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Πόντου στὸ Μουσεῖο Μπενάκη*, «Μικρασιατικὰ Χρονικά» 8 (1959), κυρίως σελ. 60 - 73. Ἀναφέρονται συνολικὰ 66 καραμανλίδικες ἐπιγραφές γραμμένες κυρίως σὲ ἱερὰ σκεύη. Οἱ 58 εἶναι χρονολογημένες καὶ κατανέμονται ὡς ἐξῆς : 2 στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ ΙΗ' αἰ. (1719, 1728), 17 στὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ ΙΗ' αἰ., 33 στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ ΙΘ' αἰ., 6 στὰ 1851 - 1865.

Ψαμαθιά καὶ στὸ Ἑπταπύργιο (Yedikoulé), ὑπῆρχε μιὰ καραμανλίδικη συνοικία, στὴν ὁποία τὸ Πατριαρχεῖο ἦταν ἀναγκασμένο νὰ κοινοποιῇ τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα τοῦ στὰ καραμανλίδικα.⁷⁴

Ἀπὸ τίς παραπάνω περιπτώσεις πρέπει νὰ ξεχωρίσουμε τὴν ὁμιλία τοῦ πατριάρχῃ Γενναδίου, ποὺ ἀποτελεῖ μεμονωμένο φαινόμενο : ὅπως εἴπαμε, τὸ πρωτότυπο γράφτηκε σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ κατόπιν μεταφράστηκε στὰ τουρκικὰ καὶ τοῦτο ἔγινε γιὰ νὰ ἀνταποκριθῇ σὲ συγκεκριμένη σκοπιμότητα καὶ σὲ ἀνάγκες τῶν ἐπισήμων ἀρχῶν. Τὰ ἄλλα καραμανλίδικα κείμενα, χειρόγραφα, ἔντυπα καὶ βιβλία, ἔγγραφα καὶ ἐπιγραφές, γράφτηκαν πολὺ μεταγενέστερα, κυρίως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' καὶ ὅλον τὸν ΙΘ' αἰ., ἀπὸ τουρκόφωνους Ἑλληνες, ποὺ δὲν γνώριζαν καθόλου ἢ ἐλάχιστα πιά τὴ μητρικὴ τους γλῶσσα, διατηροῦσαν ὅμως τὴν ἑλληνικὴ γραφή. Ἐπομένως τὰ κείμενα αὐτὰ ἀνταποκρίνονται στὶς γλωσσικὲς ἀπαιτήσεις μιᾶς ὁλόκληρης ἐθνικῆς ομάδας καὶ καθρεπτίζουν μιὰ πραγματικότητα.

Ὁ γλωσσικὸς ἐκτουρκισμὸς ἐνὸς τμήματος τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εἶναι ἀποτέλεσμα μακρόχρονης διαδικασίας καὶ ὀφείλεται σὲ πολλαπλὰ αἷτια : στὴν ἀνάγκη ἐπικοινωνίας μὲ τίς τοπικὲς καὶ κεντρικὲς ὑπηρεσίες τοῦ κυριάρχου, στὶς οἰκονομικὲς συναλλαγές καὶ στὶς πρακτικὲς ἀνάγκες τοῦ ἐμπορίου, ἀλλὰ καὶ στὴ συμβίωση καὶ τὴ στενὴ ἐπικοινωνία μὲ τουρκικοὺς πληθυσμοὺς καὶ στὴν ἀποκοπὴ ἀπὸ τὸν κυρίως ἑλληνικὸ κορμό.⁷⁵ Ὁ Ἑλληνισμὸς στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἂν καὶ σημαντικὸς καὶ ἀκμαῖος, ζοῦσε ἔξω ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ ὡρὸ καὶ γι' αὐτὸ εἶχε δεχθῇ τίς ἐπιδράσεις τοῦ ξένου γλωσσικοῦ στοιχείου.

Ἐχει ὑποστηριχθῇ ὅτι οἱ τουρκόφωνοι Ἑλληνες, παρὰ τὴν ἄγνοια, μερικὴ ἢ ὀλική, τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, διατήρησαν τὴν ἑλληνικὴ γραφή, γιὰτὶ ἡ ἀραβικὴ παρουσίαζε πολλὰς δυσκολίες.⁷⁶ Ἡ τεχνικὴ ὅμως δυσχέρεια δὲν μπορεῖ μόνη τῆς νὰ ἐρμηνεύσῃ ἓνα φαινόμενο πολὺπλοκο,⁷⁷

74. «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» 8 (1888), σελ. 200.

75. Γιὰ τίς ἱστορικὲς συνθῆκες τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτηση, βλ. τελευταῖα Vryonis, ἐνθ' ἄνωτ., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

76. Salaville - Dalleggio, *Karamanlidika*, I, σελ. VIII.

77. Ὑπάρχουν περιπτώσεις ποὺ καὶ αὐτὴ ἡ τεχνικὴ δυσκολία δὲν ὑφίσταται καὶ ποὺ ἀντίθετα ἡ γλῶσσα τῶν κειμένων ἔχει εὐκολώτερο ἀλφάβητο ἀπὸ τὴν ξένη γραφὴ στὴν ὁποία ἀποδίδεται, ὅπως συμβαίνει π. χ. στὴν περίπτωσι τῶν Ἑβραίων τῆς Θεσσαλονίκης: βλ. παρακάτω, σελ. 94 καὶ ὑποσ. 83.

τὸ ὁποῖο, ὅπως εἶδαμε, ἀπαντᾷ σὲ διάφορες ἐθνικὲς ὁμάδες καὶ σὲ διαφορετικὲς συνθῆκες καὶ ἐποχὲς καὶ τοῦ ὁποῖου πολλαπλὰ εἶναι τὰ αἷτια καὶ ποικίλοι οἱ συντελεστές.

Ἐξ ἄλλου, τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ σὲ ἄλλους ξενόγλωσσους ἐλληνικοὺς πληθυσμοὺς καθὼς καὶ σὲ ἄλλες ἐθνικὲς ὁμάδες τῆς Ἀνατολῆς — γιὰ νὰ περιοριστοῦμε ἐδῶ χρονικὰ καὶ τοπικά. Χωρὶς νὰ ἐπεκταθῶ σὲ παλαιότερες μεμονωμένες περιπτώσεις,⁷⁸ ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ ὅτι οἱ ἀρμενόφωνοι ὀρθόδοξοι Ἕλληνες στὴν περιοχὴ τῆς Ἀμιδας καὶ ἀργότερα τῆς Νικαίας, Νικομηδείας καὶ Χαλκηδόνος ἀπέδιδαν τὴν ἀρμενικὴ γλῶσσα μὲ ἐλληνικὴ γράφῃ.⁷⁹ Κι' ἀντίθετα, τουρκόφωνοι Ἀρμένιοι χριστιανοὶ τῆς Καισαρείας, τῆς Ἀγκύρας κ. ἄ. ἔγραφαν τὴν τουρκικὴ γλῶσσα μὲ ἀρμενικοὺς χαρακτῆρες.⁸⁰ Στὴ Συρία, ὅπου ἡ ἀραβικὴ γλῶσσα ἀντικατέστησε νωρὶς τὴ συριακὴ, ὁ πληθυσμὸς χρησιμοποιοῦσε συχνὰ τὸ συριακὸ ἀλφάβητο γιὰ νὰ γράψῃ κείμενα ἀραβικά.⁸¹ Ἐνῶ οἱ ἀραβόφωνοι Κόπτες τῆς Αἰγύπτου, ποὺ διατήρησαν τὴν κοπτικὴ μόνον σὰν γλῶσσα τῆς λειτουργίας, ἔγραφαν μὲ κοπτικοὺς χαρακτῆρες κείμενα ἀραβικά.⁸²

Σημειώνω ἀκόμη ὅτι οἱ Ἑβραῖοι τῆς Θεσσαλονίκης ἔγραφαν τὸ ἰσπανικὸ ἰδίωμά τους σὲ ἐβραϊκὴ γράφῃ.⁸³

78. Βλ. π. χ. τίς gazels, ποὺ γράφτηκαν τὸν ΙΓ' αἰ. στὸ Ἰκόνιο σὲ γλῶσσα ἐλληνικὴ μὲ ἀραβικοὺς χαρακτῆρες ἀπὸ τοὺς ποιητὲς Mevlava καὶ Sultan Veled, ποὺ γνώριζαν τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ θέλησαν ἔτσι νὰ δείξουν τὴν οἰκουμενικότητα τῆς παιδείας τους: βλ. P. Burguière - R. Mantran, *Quelques vers grecs du XIIIe siècle en caractères arabes*, «Byzantion» 22 (1952), σελ. 63 - 79· βλ. καὶ «Byzantinische Zeitschrift» 51 (1958), σελ. 15 - 16 (διορθώσεις K. Μέρτζιου). Πρβλ. καὶ G. Meyer, *Die griechischen Verse in Rabab - Nama*, «Byzantinische Zeitschrift» 4 (1895), σελ. 401 - 411. Βλ. ἐπίσης τίς ἐλληνικὲς μεταφράσεις ἐβραϊκῶν ἱερῶν κειμένων, ποὺ γράφτηκαν μὲ ἐλληνικοὺς χαρακτῆρες, ὅπως α) ἡ Πεντάτευχος, στὰ 1547: D. Hesseling, *Les cinq livres*

de la Loi (le Pentateuque), Leiden - Leipzig 1897 καὶ κριτικὴ τοῦ Bel-
léli, «Revue des Etudes Juives» 1897, I, σελ. 132 - 155 καὶ ἀπάντηση D. Hesseling, αὐτόθι, σελ. 314 - 318, καὶ β) τὸ Βιβλίον τοῦ Ἰωνᾶ, ποὺ παραδίδεται σὲ δύο χειρόγραφα χρονολογούμενα τὸ πρῶτον πρὶν ἀπὸ τὰ 1263 καὶ τὸ δεύτερον στὸν ΙΕ' αἰ.: D. Hesseling, *Le Livre de Jonas*, «Byzantinische Zeitschrift» 10 (1901), σελ. 208 - 217.

79. Χουδαβερδόγλου, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 301 ὑποσ. 2.

80. Vryonis, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 459 καὶ ὑποσ. 55, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

81. Αὐτόθι.

82. Αὐτόθι.

83. Βλ. Ἄ. Σιγάλα, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς γραφῆς*, σελ. 69 ὑποσ. 2.

2. Ἑλληνικὰ Κάτω Ἰταλίας. Τὸ φαινόμενο ἀπαντᾷ ἐπίσης σὲ παλαιότερη ἐποχὴ στὴ Δύση, στοὺς ἐλληνικοὺς πληθυσμοὺς τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ Σικελίας, ὅπου παραδίδονται κείμενα ἰταλικά γραμμένα σὲ ἐλληνικὸ ἀλφάβητο. Παρὰ τίς ἐπὶ μέρους ἀξιόλογες μελέτες,⁸⁴ δὲν ἔχει γίνεи μέχρι σήμερa συστηματικὴ καταγραφὴ τῶν κειμέ-

84. Παραθέτω κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ τῇ σχετικῇ βιβλιογραφία, ποὺ χωρὶς νὰ εἶναι ἐξαντλητικὴ, καλύπτει τὰ κυριώτερα καὶ σημαντικώτερα κείμενα: F. Pradel, *Scongiuri e ricette in dialetto siciliano e in caratteri greci*, «Griechische und süditalienische Gebete, Beschwörungen und Rezepte des Mittelalters», Giessen 1907, σελ. 14 - 32 (κείμενο ΙΣΤ' αἰ. ἀπὸ τὸν κώδ. Marciano Naniano 225). H. Schneegans, *Sicilianische Gebete, Beschwörungen und rezepte in griechischer Umschrift*, «Zeitschrift für Romanische Philologie» 32 (1908), σελ. 571 - 594 (γιὰ τὸ ἴδιο κείμενο). C. Salvioni, *Osservazioni intorno al testo siciliano in trascrizione greca*, «Zeitschrift für Romanische Philologie» 33 (1909), σελ. 323 - 334 (τὸ ἴδιο κείμενο). A. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des Lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*, «Sitzungsber. d. Bayer. Akad. der Wissenschaften», Abhandl., München 1923, σελ. 46 - 52 (λατινικὴ λειτουργία μὲ ἐλληνικὴ γραφὴ καὶ μὲ ἀντίστοιχὴ ἐλληνικὴ μετάφραση κατὰ στίχοι: Cod. Ambros. Gr. 35 (F. 93 Sup.), φφ. 1, 3, 4x, 4βr). G. N. Sola, *Spigolature di codici greci siciliani*, «Archivio Storico per la Sicilia Orientale» 25/1 (1929), κυρίως σελ. 407 - 409 (σχόλια ΙΔ' αἰ. στὸν κώδικα Marciano XI). G. A. Cesareo, *Antico volgarizzamento siciliano del testo greco di San Marco del Cod. N. 112 della Biblioteca Uni-*

versaria di Messina, «Studi e Ricerche su la Letteratura Italiana», Παλέρμο 1930, σελ. 29 - 52 (Cod. Mess. Gr. 112 τοῦ ΙΔ' αἰ.). S. G. Mercati, *Sul Tipico del Monasterio di S. Bartolomeo di Trigona tradotto in italo-calabrese in trascrizione greca da Francesco Vusicano*, «Archivio Storico per la Calabria e la Lucania» 8 (1938), σελ. 197 κέ. (= Collectanea Byzantina, Bari 1970, τόμ. Β', σελ. 372 - 394): Τυπικὸ τοῦ 1571. A. Monteverdi, *Carta Cagliaritana in caratteri greci*, «Atti e Memoria dell' Acadia» S. III/1 (1948), σελ. 15 ἀνατ. (κείμενο τοῦ ΙΑ/ΙΒ' αἰ.). S. Frasca, *Glossario greco - siciliano del sec. XIV*, «Cultura Neolatina» 9 (1949), σελ. 129 - 135 (σχόλια τέλους ΙΕ' αἰ. στὸν κώδ. Neap. II D. 17, φφ. 124 - 126). A. Pagliaro, *Formule di confessione meridionali in caratteri greci*, «Saggi di Critica Semantica», Messina-Firenze 1953, σελ. 283 - 330: α) Formula di confessione siciliana (ΙΔ' αἰ.) ἀπὸ τὸν κώδ. Gr. di Grottaferata 301, φφ. 290 - 293 καὶ β) Confessione ritmica calabrese (τοῦ ΙΣΤ' αἰ.) ἀπὸ τὸν κώδ. Ambr. Gr. 89 (B 39 Sup.), φ. 200. S. Frasca, *Glosse siciliane in scrittura greca*, «Bolletino del Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani» 3 (1955), σελ. 314 - 316 (σχόλια ΙΕ' - ΙΣΤ' αἰ. στὸν κώδικα Vat. Gr. 2130). O. Parlangeli, *Nuova carta rossanese volgare in caratteri greci*, «Bolletino della Badia Greca di Grot-

νων αὐτῶν, ὥστε νὰ καθορισθῇ ἡ ἔκταση καὶ τὰ χρονικά ὅριά τους. Πάντως ἀπὸ τὰ γνωστὰ δεδομένα μποροῦν νὰ ἐξαχθοῦν οἱ ἀκόλουθες γενικὲς παρατηρήσεις: 1) Τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι συνήθως γραμμένα στὴν τοπικὴ διάλεκτο τῆς Σικελίας ἢ τῆς Καλαβρίας, ἀνάλογα μὲ τὴν προέλευσή τους, ἐκτὸς ἀπὸ σπάνιες ἐξαιρέσεις σὲ λατινικὴ γλῶσσα. 2) Ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ περιεχομένου τους, εἶναι κυρίως θρησκευτικὰ ἢ λειτουργικὰ χειρόγραφα,⁸⁵ σημειώματα, σχόλια καὶ ἐνθυμήσεις σὲ κώδικες,⁸⁶ κείμενα δημῶδη⁸⁷ καὶ ἔγγραφα ἢ μεταφράσεις παλαιότερων ἐγγράφων, ποὺ ἀφοροῦν συνήθως σὲ μοναστικά ἰδρύματα.⁸⁸ 3) Ἐκτὸς

taferrata» 10 (1956), σελ. 3 - 23 καὶ τοῦ ἴδιου, *Una carta rossanese in dialetto calabrese in trascrizione greca*, «Silloge Bizantina in onore S. G. Mercati» (1957), σελ. 322 - 337: μετάφραση τοῦ ΙΕ' αἰ. σὲ διάλεκτο Καλαβρίας τοῦ ἐγγράφου τοῦ Ρογήρου Β' τοῦ ἔτους 6630 (1122) ὑπὲρ τῆς Μονῆς Ὁδηγητρίας τοῦ Rossano. L. R. Menager, *Notes et documents sur quelques monastères de Calabre à l'époque normande*, «Byzantinische Zeitschrift» 50 (1957), κυρίως σελ. 336 - 7, 346 - 7 καὶ τοῦ ἴδιου, *La tradition en «volgare italiano», des diplômes grecs du Patir de Rossano (notule)*, «Byz. Zeitschr.» 51 (1958), σελ. 310 κέ. (γιά τὸ παραπάνω ἔγγραφο τοῦ Ρογήρου Β'). O. Parlangeli, *Testi siciliani in caretteri greci*, «Saggi e Ricerche in Memoria di Ettore Li Gotti», Παλέρμο 1960, σελ. 1 - 7 ἀνατ. (σημειώματα ΙΔ' - ΙΕ' αἰ. σὲ κώδικες). Πρβλ. καὶ σημειώματα καὶ σχόλια σὲ κώδικες τῆς Κρυπτοφέρεις: Rocchi, *Codices Cryptenses*, 1883, σελ. 29, 31, 313, 317, 319, 325, 431. Σχόλια ΙΔ' αἰ. σὲ κώδ. Vat. Gr. 1554, φ. 98 κέ. «Calendarium siciliensi vel potius calabriensi dialecto, litteris vero graecis scriptum»: A. Mancini, *Codices graeci monasterii messanensis S. Salva-*

toris, Μεσσήνη 1907, σελ. 171 κέ. Γενικώτερα γιά τὰ ἑλληνικά χειρόγραφα τῆς Κάτω Ἰταλίας βλ. R. Devreesse, *Les manuscrits grecs de l'Italie Méridionale*, Βατικανὸ 1955. Marie - Louise Concasty, *Manuscrits grecs originaires de l'Italie Méridionale conservés à Paris*, «Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini», τόμ. Α' (1951), σελ. 22 κέ.

85. Βλ. μεταξὺ ἄλλων: A. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des Lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*, μέρος Β', Μόναχο 1923, σελ. 46 - 52. S. G. Mercati, *Sul Tipico del Monasterio di S. Bartolomeo di Trigona*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 384 καὶ 387.

86. Βλ. μεταξὺ ἄλλων G. N. Sola, *Spigolature di codici greci siciliani*, ἐνθ' ἄνωτ. S. Frasca, *Glossario greco-siciliano in caratteri greci*, ἐνθ' ἄνωτ. Τοῦ ἴδιου, *Glosse siciliane in scrittura greca*, ἐνθ' ἄνωτ. O. Parlangeli, *Testi siciliani*, ἐνθ' ἄνωτ. S. G. Mercati, *Intorno al titolo dei lessici di Suida - Suda e di Papia*, «Byzantion» 25/27 (1955 - 1957), σελ. 178 - 180.

87. Βλ. G. A. Cesareo, *Antico volgare siciliano del testo greco di San Marco*, ἐνθ' ἄνωτ.

88. Βλ. παραπάνω ὑποσ. 84 τίς

ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις,⁸⁹ ὅλα χρονολογοῦνται στὸν ΙΔ', ΙΕ' καὶ ΙΣΤ' αἰῶνα.

Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ Σικελίας, πού ἔχει τὶς ρίζες του στὴ Μεγάλη Ἑλλάδα τῶν ἀρχαίων χρόνων, ἐνισχυμένος ἀπὸ τὶς μετακινήσεις πληθυσμῶν καὶ τοὺς ἐποικισμοὺς τῶν μέσων χρόνων, ἐφθάσε στὴ μεγάλη ἀνθησὴ του στὰ τέλη τοῦ Θ', τὸν Ι' καὶ ΙΑ' αἰ.⁹⁰ Μετὰ τὴν κατάλυση τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας καὶ παρὰ τὶς συχνὲς πολιτικὲς μεταβολές, διατήρησε τὴν πνευματικὴ του αὐτονομία καὶ γνώρισε στὸν ΙΒ' καὶ ΙΓ' αἰ. μιὰ περίοδο ὀριμότητος καὶ ἀκτινοβολίας.⁹¹ Κέντρα τῆς παιδείας καὶ τῆς πνευματικῆς κινήσεως τοῦ Ἰταλιωτικοῦ Ἑλληνισμοῦ ὑπῆρξαν ἡ Ἐκκλησία καὶ τὰ μοναστικά ἱδρύματα.⁹² Ἀκόμη καὶ σήμερα σώζονται στὴν Καλαβρία καὶ στὴν Ἀπουλία νησίδες μὲ ἑλληνόφωνους πληθυσμούς, πού ἡ διάλεκτός τους ἀπασχόλησε καὶ ἀπασχολεῖ ιδιαίτερα γλωσσολόγους καὶ ἱστορικούς.⁹³

Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες τῆς Κάτω Ἰταλίας, ἀποκομμένοι ἀπὸ τὰ πολιτιστικά τους κέντρα καὶ ἀπὸ τὸν κυρίως ἑλληνικὸ χῶρο, ἦταν φυσικὸ νὰ ὑποστοῦν τὴν ἐπίδραση τοῦ ἰταλικοῦ στοιχείου. Ἡδὴ τὸν ΙΓ' αἰ. διαπιστώνεται ἡ ἐπίδραση αὐτῇ στὴ γλώσσα. Ἡ μελέτη τῶν ἑλληνικῶν ἐγγράφων τῆς περιοχῆς ἔδειξε ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ γραφὴ πού, παρὰ τὶς δυσκολίες, διατηροῦσαν ἀκόμη τὸν ΙΒ' αἰ. τὸν ιδιαίτερο χαρακτήρα τους, ἔγιναν τεχνητὲς τὸν ΙΓ' αἰ. καὶ ἔχασαν τὸν ΙΔ' αἰ. τὴν ιδιομορφία τῆς ἐκφράσεώς τους : τὸν ΙΔ' αἰ. ἡ γλώσσα τῶν ἐγγράφων δὲν ἀνταποκρίνεται πιά στὴν ὁμιλουμένη ἑλληνικὴ γλώσσα — εἶναι μετάφραση ἀπὸ τὰ ἰταλικά.⁹⁴ Ἐπομένως ἤδη τὸν ΙΓ' αἰ. οἱ ἑλληνικοὶ

μελέτες τῶν L. Menager καὶ O. Parlangèli.

89. Ὅπως π. χ. ἡ *Carta Cagliaritana* τοῦ 1089 - 1103: ἔκδ. A. Monteverdi, ἐνθ' ἄνωτ.

90. Δ. Ἀ. Ζακυθνοῦ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, Ἀθήνα 1972, σελ. 409 κέ.

91. Αὐτόθι, σελ. 414.

92. Βλ. J. Gay, *Notes sur la conservation du rite grec dans la Calabre et dans la terre d'Otrante au XIVe siècle: Listes de monastères basilien* (d'après les *Archives du Vatican*), «Byzantinische Zeitschrift» 4 (1895), σελ. 59 - 66. Γιὰ τὴν ἐξάπλωση καὶ τὴ δύναμη τῶν

78 ὀρθοδόξων μονῶν τῆς Καλαβρίας βλ. M. - H. Laurent καὶ A. Guillou, *Le «Liber Visitationis» d'Athanasie Chalkéopoulos (1457 - 1458)*, Città del Vaticano 1960 (*Studi e Testi* 206). Πρβλ. καὶ Ἀπ. Βακαλόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Β', σελ. 64 - 68.

93. Ζακυθνοῦ, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 409, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

94. A. Guillou, *Les populations grecques de Calabre et de Sicile au moyen age*, «Actes du XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines» 1961, τόμ. Β', Βελιγράδι 1964, σελ. 147 - 148.

πληθυσμοί τής Κάτω 'Ιταλίας είχαν ύποστῃ τῇ γλωσσικῇ επίδραση τοῦ τοπικοῦ στοιχείου. Καί εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἀκριβῶς τήν ἐποχὴ αὐτῇ τῶν ζυμώσεων καί μεταβολῶν ἐμφανίζονται τὰ πρῶτα ἰταλικά κείμενα μέ ἐλληνικούς χαρακτῆρες, πού θά διατηρηθοῦν ὡς τόν ΙΣΤ' αἰ. Εἶναι μιὰ μεταβατικὴ περίοδος, κατὰ τὴν ὁποία οἱ "Ἕλληνες τῆς Καλαβρίας καί Σικελίας χρησιμοποιοῦν εὐρύτατα καί μιλοῦν τὴν ἰταλικὴ γλῶσσα, ἀλλὰ διατηροῦν ἀκόμη τὴν ἐλληνικὴ γράφῃ.

Δὲν ἔχουν καθορισθῇ οἱ λόγοι πού διακρίπτεται τόν ΙΣΤ' αἰ. ἡ παράδοση αὐτῶν τῶν κειμένων. Ὁφείλεται σὲ φυσικὸ γλωσσικὸ ἐκλατινισμό τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου ἢ σὲ γενικώτερες πολιτικὲς συνθῆκες καί ἐξωτερικὰ μέτρα σχετικὰ μέ τόν 'Ιταλιωτικὸ Ἑλληνισμό; Ἡ μήπως δὲν πρόκειται γιὰ πραγματικὴ διακοπὴ αὐτοῦ τοῦ φαινομένου ἀλλὰ ἀπλῶς γιὰ συμπτωματικὴ σιωπὴ τῶν γνωστῶν πηγῶν; Μόνο ἡ συνολικὴ καί πλήρης μελέτῃ τῶν κειμένων αὐτῶν σὲ συνάρτησιν μέ τίς ἱστορικὲς συνθῆκες τῆς ἐποχῆς θά δώσῃ, νομίζω, ἀπάντησιν σ' αὐτὸ τὸ θέμα καί θά καθορίσῃ ὀριστικὰ τὰ χρονικὰ ὅρια, πού τώρα μέ κάθε ἐπιφύλαξιν διαγράψαμε, μέ βάση τὰ ἤδη γνωστά δεδομένα.

Πάντως γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου εἶναι ἀπαραίτητο νὰ καθορισθοῦν οἱ φορεῖς αὐτῶν τῶν κειμένων καί οἱ ἐθνικοί, κοινωνικοί καί πολιτιστικοί κύκλοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους προέρχονται καί στοὺς ὁποίους ἀπευθύνονται. Ἐτσι στίς περιπτώσεις πού εἶναι γνωστὸ τὸ ἱστορικὸ τοῦ κειμένου, ὁ συντάκτης του εἶναι συνήθως Ἕλληνας ἢ τὸ κείμενο ἀναφέρεται σὲ ἴδρυμα ἐλληνικόν. Ἐπίσης συχνὰ οἱ γλωσσικὲς παραφθορὲς στὴν ἀπόδοση τῶν ἰταλικῶν λέξεων ἀποκλείουν τόν Ἰταλὸ γραφέα. Ἐξ ἄλλου, δύσκολα θά μπορούσε νὰ ἐρμηνευθῇ, γιατί οἱ Ἰταλοὶ τοῦ ΙΔ' - ΙΣΤ' αἰ., σὲ ἐποχὴ δηλ. πνευματικῆς ἀναπτύξεως, θά ἔγραφαν τὴ γλῶσσα τους μέ ξένη γράφῃ· ἐκτὸς ἂν λόγοι πρακτικοί, ὅπως ἡ ἐπικοινωνία μέ τοὺς ἐλληνικοὺς πληθυσμούς, τὸ ἐπέβαλαν, ὅποτε πάλι βασικὸς συντελεστὴς παραμένει τὸ ἐλληνικὸ στοιχεῖο.

Τὰ κείμενα αὐτά, ὅπως σημειώσαμε, ἀναφέρονται συνήθως σὲ θέματα ἐκκλησιαστικὰ καί θρησκευτικὰ καί, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, γράφτηκαν μέσα σὲ ἐκκλησιαστικὰ ἢ μοναστικὰ κέντρα ἢ προορίζονται γι' αὐτά. Καί εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰ., ὅποτε σταματᾷ ἡ παράδοση αὐτῶν τῶν κειμένων, οἱ ἐλληνικὲς μονὲς τῆς Κάτω Ἰταλίας βρίσκονται σὲ παρακμὴ καί χάνουν συστηματικὰ τὴν οἰκονομικὴ τους δύναμιν καί τὴν καλλιτεχνικὴ καί πολιτιστικὴ τους

ἀκτινοβολία.⁹⁵ Τὸ 1579 ἱδρύεται τὸ τάγμα τῶν ἐλληνόρρυθμων τῆς Ἰταλίας (ordine basiliano d'Italia), ποὺ θέτει τὴν Ἑλληνικὴ Ἐκκλησίαν τῆς Ἰταλίας κάτω ἀπὸ τὸν ἑλεγχὸ τῆς Καθολικῆς. Ἀρχηγὸς τοῦ τάγματος διορίζεται ὁ Ἰταλὸς εὐγενὴς Colantonio Ruffo.⁹⁶ Ὑπενθυμίζουμε ὅτι τὸ τελευταῖο γνωστὸ μακρὸ ἰταλικὸ κείμενο σὲ ἐλληνικὴ γραφὴ (1571) ἔγινε μὲ ἐντολὴ του : εἶναι ἡ μετάφραση τοῦ Τυπικοῦ τῆς Μονῆς Τρυγόνος στὴν Καλαβρία,⁹⁷ ὅπου τότε ὁ Ruffo ἦταν ἡγούμενος. Ἀσφαλῶς ἡ παρακμὴ τῶν ἐλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱδρυμάτων συνετέλεσε στὴν ταχύτερη γλωσσικὴ ἀφομοίωση τῶν Ἑλλήνων τῆς Κάτω Ἰταλίας ἀπὸ τὸ τοπικὸ στοιχεῖο, ἀφοῦ τὰ κέντρα αὐτὰ ἦταν οἱ φορεῖς τῆς παιδείας καὶ τῆς ἐλληνικῆς παραδόσεως.⁹⁸

3. Φ ρ α γ κ ο χ ι ὡ τ ι κ α : Παράλληλα, ἀπὸ τὸν ΙΣΤ' αἰ. ἀπαντοῦν στίς φραγκοκρατούμενες ἐλληνικὲς περιοχές, κυρίως στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, στὴν Κρήτη, στὰ Ἑπτάνησα, ἀλλὰ καὶ στίς δυτικὲς ἀκτὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, κείμενα ἐλληνικὰ μὲ λατινικοὺς χαρακτῆρες, ποὺ γράφονται καὶ ἀπευθύνονται στοὺς δυτικούς, ἰταλικῆς συνήθως καταγωγῆς, καθολικοὺς κατοίκους αὐτῶν τῶν περιοχῶν.

Τὰ κείμενα αὐτὰ ὀνομάζονται συνήθως φραγκοχιώτικα. Κατὰ τὸν E. Dalleggio, ὁ λαϊκὸς αὐτὸς ὅρος — ποὺ δὲν περιλαμβάνεται σὲ κανένα λεξικὸ — ὀφείλεται πιθανώτατα στὸ ἐνδιαφέρον, ποὺ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἔδει-

95. Fr. Russo, *Il monachismo calabro - greco e la cultura bizantina in Occidente*, «Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata» 6 (1952), κυρίως σελ. 28. Πρβλ. καὶ M.-H. Laurson et A. Guillo, *Le «Liber Visitationis» d' Athanase Chalkéopoulos*, ἔνθ' ἀνωτ., κυρίως σελ. XXIV καὶ XLIII, ὅπου σημειώνεται ὅτι ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΙ' αἰ. εἶχε ἀρχίσει ἡ παρακμὴ τοῦ ἐλληνικοῦ μοναχισμοῦ καὶ ὅτι τὸν ΙΕ' αἰ. στίς ἐλληνόρρυθμες μονὲς οἱ μοναχοὶ δὲν γνώριζαν πιά ἐλληνικά.

96. Fr. Russo, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 28.

97. S. G. Mercati, *Sul Tipico del monasterio di S. Bartolomeo di Triconia*, ἔνθ' ἀνωτ.

98. Συμπληρωματικὰ ἀναφέρω ὅτι στὴ Βενετία τὸν ΙΣΤ' αἰ. ἐμφανίζεται

τὸ ἀντίστροφο φαινόμενο: στὴν κωμῶδια τῶν διαλέκτων (commedia dialettale), ποὺ ἀνθῆσε στὴν πόλη τῶν δόγηδων τὸν ΙΣΤ' αἰ., παρεμβάλλονται συχνὰ λέξεις καὶ φράσεις ὀλόκληρες σὲ ἐλληνικὴ γλώσσα, ποὺ ἀποδίδονται γιὰ λόγους βέβαια τεχνικοὺς μὲ λατινικὰ γράμματα. Κι' αὐτὸ ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰν ἱστορικὴ πραγματικότητα: εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἰσχυροῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου, ποὺ ζοῦσε στὴ Βενετία μετὰ τὴν ἄλωση καὶ ποὺ ἐνισχύθηκε μὲ τὴν ἔδρυσή τῆς ἰσχυρῆς ἐλληνικῆς παροικίας καὶ μὲ τοὺς Ἑλληνας stradiotti. Βλ. πρόσφατα L. Coutelle, *Le Greghesco. Réexamen des éléments néo-grecs des textes comiques vénitiens du XVIe siècle*, Θεσσαλονίκη 1971, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ παλαιότερη βιβλιογραφία.

ξαν οἱ Χιῶτες γιὰ τὴν ἔκδοσιν αὐτῶν τῶν «φραγκικῶν» κειμένων.⁹⁹ Τὸ φαινόμενο δὲν ἔχει μελετηθῇ στὸ σύνολό του συστηματικὰ — ὑπάρχει μόνον ὁ πολὺ χρήσιμος κατάλογος τοῦ E. Dalleggio γιὰ τὰ θρησκευτικοῦ περιεχομένου ἔντυπα, βιβλία καὶ φυλλάδια.¹⁰⁰

Πάντως τὸ παλαιότερο ἔντυπο αὐτοῦ τοῦ εἴδους τυπώθηκε στὰ 1567.¹⁰¹ Ἀπὸ τότε τὰ «φραγκοχιώτικα» κείμενα διαρκῶς πολλαπλασιάζονται καὶ παίρνουν στὸν ΙΘ' αἰ. τὴ μεγαλύτερή τους ἑκτασιν. Τὰ κείμενα αὐτὰ ἀπαντοῦν ἀκόμη ὡς τις ἡμέρες μας.¹⁰²

Τὰ φραγκοχιώτικα κείμενα εἶναι κυρίως θρησκευτικὰ ἔργα, λεξικά καὶ διδασκτικά βιβλία. Ἐπίσης σ' αὐτὴν τὴ μορφή γράφονται συμβόλαια, νοταριακὰ καὶ ἄλλα ἔγγραφα,¹⁰³ ἀκόμη καὶ σπουδαῖα λογοτεχνικὰ ἔργα τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου τὸν ΙΖ' αἰ., ὅπως ἡ Ἐρωφίλη τοῦ Χορτάτζη, ὁ Φορτουναῖος τοῦ Marcantonio Foscolo, ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ κ. ἄ.¹⁰⁴

Βέβαια τὸ εἶδος αὐτὸ δὲν ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ αὐτὴν τὴν ἐποχή. Ἦδη κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους καὶ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες ἀπαντᾷ σποραδικὰ καὶ ἀποσπασματικὰ σὲ λατίνους συγγραφεῖς, σὲ ἐπιγραφὰς τῶν κατακομβῶν, σὲ ἀντιφωνήσεις στὴ λειτουργία τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἄργότερα σὲ κείμενα θρησκευτικὰ καὶ σὲ ἔγγραφα βυζαντινὰ ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὴ Δύση.¹⁰⁵ Ὅμως μετὰ τις Σταυροφορίες καὶ τὴ Φραγκοκρατία, ποὺ εἶχαν σὰν ἐπακόλουθον τὴν ἔδρυσιν στὴ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία δυτικῶν ἀποικιῶν καὶ μονίμων ἐγκαταστάσεων, ἡ χρῆσις τῆς ἑλληνικῆς ἦταν φυσικὸ νὰ διαδοθῇ στοὺς νέους κατοίκους, ποὺ ζοῦσαν μέσα σὲ ἑλληνικὸ περιβάλλον, εἶχαν ἐμπο-

99. E. Dalleggio, *Bibliographie analytique d'ouvrages religieux en grec imprimés avec des caractères latins*, «Μικρασιατικὰ Χρονικά» 9 (1961), σελ. 389.

100. E. Dalleggio, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 385-498, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία. Mario Vitti, *A proposito dei Φραγκοχιώτικα*, «Ἀθηναῖα» 65 (1961), σελ. 239-243. Τοῦ ἴδιου, *Storia della Letteratura Neogreca*, [Τουρῖνο 1971], σελ. 50-51 καὶ 55 ὑποσ. 14.

101. M. Vitti, *A proposito dei Φραγκοχιώτικα*, σελ. 240.

102. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ὅτι τὰ 108 θρησκευτικὰ βιβλία τοῦ καταλόγου

τοῦ E. Dalleggio, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 402-483 κατανέμονται χρονικὰ ὡς ἑξῆς: 1 στὸν ΙΣΤ' αἰ. (1595), 2 στὸν ΙΖ' (1602, 1695), 10 στὸν ΙΗ' αἰ. (1746 κ.ε.), 30 στὸ α' ἡμισυ τοῦ ΙΘ' αἰ., 58 στὸ β' ἡμισυ τοῦ ΙΘ' αἰ. καὶ 7 στὸν εἰκοστὸ αἰ. (ὡς τὰ 1958).

103. Βλ. M. Vitti, *A proposito dei Φραγκοχιώτικα*, σελ. 242: ἔγγραφα στὸ Archivio di Stato τῆς Βενετίας. Dalleggio, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 397.

104. Αὐτόθι, σελ. 394-396. Vitti, *Storia della Letteratura Neogreca*, σελ. 51.

105. Dalleggio, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 389 - 394, ὅπου μεταξὺ ἄλλων τὸ Πάτερ ἡμῶν καὶ τὸ Σύμβολον τῆς Πίστεως σὲ χειρόγραφο τοῦ Η' αἰ.

ρικές σχέσεις με τούς "Ελληνες, ἔκαναν γάμους με "Ελληνίδες. Παράλληλα ὅμως στίς φραγκοκρατούμενες ἢ ἐνετοκρατούμενες περιοχές ἡ ἰταλική ἦταν ἡ γλώσσα τῆς διοικήσεως καὶ με τὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῆς Βενετίας καὶ τῶν ἄλλων ἰταλικῶν πόλεων εἶχε γίνῃ ἡ γλώσσα τοῦ ἐμπορίου. Ἐπίσης στίς νέες ἀποικίες ὑπῆρχαν καθολικοὶ ἱερεῖς καὶ καθολικὰ σχολεῖα, ποὺ δίδασκαν καὶ διατηροῦσαν τὴ γλώσσα τους, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ἑλληνικὴ παιδεία στοὺς πρώτους μετὰ τὴν "Αἰώση χρόνους εἶχε ὑποστῇ μεγάλη κάμψη. "Ετσι ἦταν πῶς εὐκόλο σ' αὐτοὺς τοὺς καθολικοὺς πληθυσμοὺς νὰ γράφουν καὶ νὰ διαβάζουν τὰ ἑλληνικὰ σὲ λατινικὸ ἀλφάβητο — αὐτὸ ποὺ εἶχαν μάθει στὰ γαλλικὰ καὶ ἰταλικά σχολεῖα τους. "Οπως σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὁ ἐκδότης ἐνὸς «φραγκοχωώτικου» βιβλίου : «*Ετούτην τὴν μικρὴν Σύνοψιν ἐτύπωσα με Φράγκικα γράμματα, διατὶ οἱ Καθολικοὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς τόπουςσας εἶναι πλέον συνηθισμένοι νὰ διαβάζουσι καὶ νὰ γράφουσι τὰ Ρωμέικα ἔτζι με τὰ Φράγκικα Γράμματα*».¹⁰⁶

Ἀπὸ τίς περιπτώσεις ποὺ ἀναφέραμε γίνεται φανερὸ ὅτι τὸ φαινόμενο ἀπαντᾷ σὲ πληθυσμοὺς διεθνικοὺς καὶ εἶναι ἀποτέλεσμα μακρόχρονης ἐπεξεργασίας. Ἡ πολιτικὴ κατάκτηση καὶ ἡ συμβίωση με ἄλλόγλωσσους πληθυσμοὺς εἶναι οἱ βασικοὶ συντελεστὲς αὐτοῦ τοῦ φαινομένου, ἐνῶ οἱ πολιτιστικὲς συνθῆκες καὶ ἡ κατάσταση τῆς παιδείας καθορίζουν τὴ μορφή του. Ὁ ρόλος τοῦ σχολείου σ' αὐτὲς τίς περιπτώσεις εἶναι πρωταρχικός.

Πάντως πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι σ' ὅλες τίς περιπτώσεις ποὺ ἀναφέραμε ἔξω ἀπὸ τὸν χῶρο τῶν Βαλκανίων, ἡ γραφὴ ὑποδηλώνει πάντα, χωρὶς καμμιὰ ἐξαίρεση, τὴν ἐθνικὴ καταγωγὴ τῶν φορέων αὐτῶν τῶν κειμένων ἢ τουλάχιστον ἐκείνων τοὺς ὁποίους ἄμεσα ἐνδιαφέρουν ἢ στοὺς ὁποίους ἀπευθύνονται αὐτὰ τὰ κείμενα. Στούς διεθνικοὺς πληθυσμοὺς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Κάτω Ἰταλίας ἡ γραφὴ παραμένει συχνὰ ἡ μόνη ἐθνικὴ διάκριση καὶ τὸ ἐθνικὸ ἀλφάβητο ὁ μόνος σύνδεσμος με τὴ μητρικὴ γλώσσα. Ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνει ὁ Ἀ. Σιγάλας «ἡ ἐθνικὴ γραφὴ συχνὰ ἀποδεικνύεται ἰσχυροτέρα καὶ αὐτῆς τῆς ἐθνικῆς γλώσσης, ἀποτελεῖ δὲ μετὰ τῆς θρησκείας τὸ τελευταῖον

106. M. Vitti, *A proposito dei Φραγκοχωώτικα*, σελ. 241 - τὸ σημείωμα, ποὺ στὸ πρωτότυπο εἶναι βέβαια γραμμένο με λατινικοὺς χαρα-

κτῆρες, μετέγραψα στὰ ἑλληνικὰ ἀποκαθιστώντας τὴν κανονικὴ ὀρθογραφία ἀλλὰ διατηρώντας τίς φωνητικὲς ἰδιότητες.

ἐθνικὸν κειμήλιον, τὸ ὁποῖον ἐγκαταλείπει ἓνας λαὸς τότε μόνον, ὅταν ἀποφασίσῃ νὰ ἐγκαταλείψῃ καὶ τὸν ἰδιαίτερόν του πολιτισμόν».¹⁰⁷

Ἡ ὥραία ὅμως αὐτὴ παρατήρηση δὲν ἐφαρμόζεται στὴν περίπτωση τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Ἐδῶ, ὅπως εἶδαμε, ὑπάρχουν ρητὲς μαρτυρίες ὅτι ἡ ἐλληνικὴ γραφὴ χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα ἀπὸ ξενόγλωσσους καὶ ἄλλοεθνεῖς πληθυσμούς. Βέβαια συχνὰ οἱ συντάκτες αὐτῶν τῶν κειμένων εἶναι Ἕλληνες, ἀλλὰ καὶ τότε πολλὲς φορὲς τὰ ἔργα τους ἀπευθύνονται σὲ ξενόγλωσσους πληθυσμούς.

Ἐπομένως στὰ Βαλκάνια ἡ ἐλληνικὴ γραφὴ δὲν ἀποτελεῖ «τὸ τελευταῖο ἐθνικὸ κειμήλιον» ἐλληνικῶν ὁμάδων, ποὺ δὲν μιλοῦσαν πιά τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα ἀλλὰ διατηροῦσαν τὴν ἐθνικὴ τους γραφὴ, ὅπως συμβαίνει στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ στὴν Κάτω Ἰταλία. Ἐκεῖ ἡ διατήρηση τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς ἦταν μιὰ ἀμύνα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπέναντι στὴ ξένη ἐπιρροή, ἐνῶ στὰ Βαλκάνια ἡ διάδοση τοῦ ἐλληνικοῦ ἀλφαβήτου ἦταν μιὰ ἐνεργητικὴ πράξη τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος ἀπέναντι στοὺς ἄλλους βαλκανικοὺς λαούς. Ἔτσι στὰ Βαλκάνια ἡ ἐλληνικὴ γραφὴ ἔχει ξεπεράσει τὰ ὅρια τοῦ ἐθνικοῦ καταλοίπου καὶ ἔχει γίνῃ «ἀξία ὑπερεθνικῆς»¹⁰⁸ — εἶναι «ἡ γραφὴ τῆς παιδείας».¹⁰⁹ Αὐτὸ ὀφείλεται, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, στὴ δράση τῶν ἐλληνικῶν σχολείων, ὅπως καὶ στὸ γεγονός ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀποτελοῦσαν τὴν ἰθύνουσα τάξη καὶ ἔπαιξαν πρωταρχικὸ ρόλο στὴν κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ συγκρότηση τῶν βαλκανικῶν λαῶν κατὰ τὴν Τουρκοκρατία.

Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴ θέση ποὺ κατεῖχε ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἡ ἐλληνικὴ γραφὴ στὸν Βαλκανικὸ κόσμο, εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ Δανιὴλ Μοσχοπόλεως στὸ «Τετράγλωσσον Λεξικόν» του :

Ἄλβανοί, Βλάχοι, Βούλγαροι, ἀλλόγλωσσοι χαρῆτε

Κ' ἐτοιμασθῆτε ὅλοι σας Ῥωμαῖοι νὰ γενῆτε

Βαλβαρικὴν ἀφίροντες γλῶσσαν, φωνὴν καὶ ἦθη . . .

Εὐπνήσατε ἀπ' τὸν βαθὺν ὕπνον τῆς ἀμαθείας

Ῥωμαῖκια γλῶσσα μάθετε, μητέρα τῆς σοφίας . . .¹¹⁰

107. Ἀ. Σιγάλα, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς γραφῆς*, σελ. 294.

108. Τὸν ὅρο χρησιμοποιεῖ ὁ Διον. Ζακυθινός, *ὑπερεθνικαὶ ἀξία τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Τουρκοκρατίας*, γιὰ ἄλλες πνευματικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ στοὺς χρόνους τῆς δουλείας.

109. Πρβλ. V. Beševliev, *Les*

inscriptions protobulgares, «Byzantion» 25/27 (1955 - 57), σελ. 873, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα «langue culturelle» γιὰ τὴν Χερσονήσο τοῦ Αἴμου τὸν Η' - Θ' αἰ.

110. Βλ. E. Legrand, *Bibliographie Albanaise*, ἀρ. 121, στή σελ. 50 - 51 ὁλόκληρο τὸ κείμενο τῆς εἰσαγωγῆς.

Τὸ κείμενο αὐτὸ θυμίζει τὸ σάλπισμα τοῦ Ρήγα.¹¹¹ Εἶναι ἡ ἴδια ἐποχὴ καὶ ἡ ἴδια ἰδέα. Αὐτὸ ποὺ ὁ Ρήγας ὠραματίστηκε καὶ διακήρυξε στὸν πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ τομέα εἶχε ἤδη συντελεσθῇ στὸν χῶρο τοῦ πνεύματος.¹¹²

Αὕτῃ ἡ διαδεδομένη χρῆση τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς στοὺς Βαλκανικοὺς λαοὺς χαρακτηρίζει τὴν ἀρχὴ ἢ τὸ τέλος μιᾶς ἐποχῆς; Εἶναι ἐπιβίωση παλαιότερων τάσεων ποὺ ἔχουν τὴν ἀρχὴ τους στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἢ χαρακτηριστικὸ τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ; Δὲν μπορεῖ βέβαια κανεὶς νὰ ἀγνοήσει ὅτι οἱ ρίζες αὐτοῦ τοῦ φαινομένου βρίσκονται στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἀλλὰ, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ διάδοση τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς εἶναι χαρακτηριστικὸ μιᾶς νέας περιόδου, τοῦ ὁποῦ ἡ ἀρχὴ ἀνάγεται στὸν ΙΖ' αἰ. μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐλληνικῆς παιδείας καὶ τοῦ ὁποῦ τὴν ἐξέλιξιν ἀνέκοψαν τὰ πολιτικὰ γεγονότα τοῦ ΙΘ' αἰ. : ἡ ἀφύπνιση τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος, οἱ ἐθνικιστικὲς ἀντιδράσεις, ἡ διαμόρφωση τῶν ἐθνικῶν κρατῶν στὴ Χερσόνησο τοῦ Αἴμου καὶ τὰ διεθνῆ πολιτικὰ συμφέροντα.

Μαρία Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου

111. Βλ. «Θούριον» Ρήγα, ἔκδ. Α. Βρανούση, Ρήγας (Βασικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 10), Ἀθήνα 1954, στ. 45-47.

112. Διον. Ζακυθνοῦ, Ὑπερεθνικαὶ ἀξίαι, σελ. 11.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΛΑΒΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΜΕ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΦΗ

Ὁ κατάλογος πού ἀκολουθεῖ, περιλαμβάνει τὰ μέχρι σήμερα γνωστά σλαβικά κείμενα σέ ἐλληνική γραφή. Μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα ὁ κατάλογος δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ εἶναι ἐξαντλητικός. Ἀποτελεῖ μιὰ πρώτη ἀπόπειρα συνολικῆς καταγραφῆς, πού θὰ χρησιμεύσῃ ὡς βάση γιὰ μελλοντικές προσθῆκες καὶ συμπληρώσεις.

Στὸν κατάλογο καταχωρίζονται κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ τριάντα πέντε χειρόγραφα ἢ ἔντυπα σέ σλαβικὴ γλῶσσα μὲ ἐλληνικὴ γραφή, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐκδοθῇ ἢ γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν περιγραφές ἢ ρητὲς μαρτυρίες, ἀλλὰ, ὅπως εἶναι αὐτονόητο, δὲν περιλαμβάνονται σ' αὐτὸν οἱ γενικές, μὴ φιλολογικὲς, μαρτυρίες.

Γιὰ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ταύτιση μὲ τοὺς ἤδη δημοσιευμένους καταλόγους, παρέχεται, ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἐκδόσεις, ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Κρίθηκε σκόπιμο νὰ προταχθῇ ἡ βιβλιογραφία αὐτή, πού στὸν κατάλογο μνημονεύεται συντομογραφημένη, μὲ μνεία τῆς συγκεκριμένης συμβολῆς κάθε μελέτης, γιὰ νὰ ὑπάρχῃ πλήρης καὶ ἐνιαία εἰκόνα τῶν μέχρι σήμερα ἐπιτευγμάτων τῆς ἔρευνας σ' αὐτὸν τὸν τομέα (βλ. καὶ παραπάνω, σελ. 70-71, 72 κέ. ὑπόσημ. 6, 7 καὶ 9).

Draganov : N. D. Draganov, *Jugoslavjanskija knigi i statji na pečatannija grečeskimi bukvami*, «Izvestija Otdelenija Russkago Jazyka i Slovesnosti» 10 (1905), σελ. 329 - 332 (ἀποσπάσματα 6 κειμένων).

Giannelli - Vaillant : C. Giannelli - A. Vaillant, *Un lexique macédonien du XVIe siècle*, Παρίσι 1958 (ἔκδ. 1 κειμένου).

Ivanov : J. Ivanov, *Bălgarski starini iz Makedonija*, β' ἔκδ., Σόφια 1931, σελ. 181 - 205 (τὴ μελέτη δὲν κατώρθωσα νὰ συμβουλευθῶ).

Mazon : A. Mazon, *Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du Sud*, Παρίσι 1936, σελ. 108 - 144 (ἔκδ. 2 κειμένων).

Mazon - Vaillant : A. Mazon - A. Vaillant, *L'Évangéliste de Kulakia. Un parler slave du Bas - Vardar*, Παρίσι 1938, κυρίως σελ. 251 - 338 (ἔκδ. 1 κειμένου) καὶ σελ. 7 - 9 (μνεία 4 ἔργων), 10 - 12 (κατάλογος 13 ἔργων).

Miletić : L. Miletić, *Dva bălgarski răkopisa s grăcko pismo*, «Bălgarski Starini» VI, Σόφια 1920 (ἔκδ. 2 κειμένων).

Mirčev = K. Mirčev, *Edin nevrokopski bălgarski sbornik s grăcko pismo*, «Makedonski Pregled» VII/3 (1931), σελ. 148 - 186 (ἔκδ. 1 κειμένου).

- Οικονόμου: Οικονόμου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, *Δοκίμιον περὶ πληρεστάτης συγγενείας τῆς Σλαβονορωσσικῆς γλώσσης πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν*, Πετρούπολη 1828.
- Παπαστάθης: Χαρ. Παπαστάθης, *Τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα τῆς Θεσσαλονίκης*, «Μακεδονικά» 8 (1968), σελ. 247 - 8 καὶ 248 ὑποσ. 3 (1+13 τίτλοι).
- Pennington: Ann Pennington, *A Polychronion to John Alexander of Moldavia in the Boldeian Library, Oxford*, «Actes du IIe Congrès International des Etudes du Sud - Est Européen. Section Littérature» (1 κείμενο).
- Polenaković = Ch. Polenaković, *Grčkiot alfavit upotrebuvan vo makedonskite kniževni tekstovi vo tekot na vekovite*, «Slovo» 21 (1971), σελ. 205 - 7 (11 τίτλοι).
- Romanski I: St. Romanski, *Bălgarski pesni s grăcko pismo ot Makedonija iz Archivata na Vercoviča*, «Makedonski Pregled» IV/3 (1928), σελ. 141 - 153 (ἔκδ. 17 τραγουδιῶν ἀπὸ τρεῖς συλλογές, βλ. παρακάτω ἀρ. 23, 24 καὶ 25 Καταλόγου).
- Romanski II: St. Romanski, *Bălgarski prikazki s grăcko pismo ot Makedonija iz Archivata na Verkoviča*, «Makedonski Pregled» IV/4 (1928), σελ. 116 - 120 (ἔκδ. 2 παραμυθιῶν ἀπὸ δύο συλλογές, βλ. παρακάτω ἀρ. 23 καὶ 24 Καταλόγου).
- Snegarov I: Iv. Snegarov, *Knižovni opiti na ochridsko narečie s grăcko pismo*, «Makedonski Pregled» 1/4 (1925), σελ. 70 - 72 (ἔκδ. 1 κειμένου).
- Snegarov II: Iv. Snegarov, *Žitija na narodni svetii pisani na ochridsko narečie s grăcko pismo*, «Makedonski Pregled» I/5 - 6 (1925), σελ. 30 - 34 (ἔκδ. 3 Βίων).
- Snegarov III: Iv. Snegarov, «Makedonski Pregled» IX/I (1934), σελ. 1 - 16 (τὴ μελέτῃ δὲν κατάρθωσα νὰ συμβουλευθῶ).
- Stojanov I: M. Stojanov, *Bălgarski rākopisi s grăcki elementi*, «Izvestija na Narodna Biblioteka «Kiril i Metodii» IX (XV), Σόφια 1969, σελ. 319 - 325 (17 τίτλοι, ἀπὸ αὐτοὺς οἱ ἀρ. 15 - 17 δὲν περιλαμβάνονται στὸν Κατάλογό μας, γιὰτὶ περιέχουν μόνο λέξεις ἢ σημειώματα) καὶ σελ. 341 (2 τίτλοι, οἱ ὑπ' ἀρ. 18 καὶ 3).
- Stojanov II: M. Stojanov, *Grăcko - bălgarski rečnici i učebnici*, «Studia Balkanica» 2 (= Proučvanija po slučai II Kongres po Balkanistika), Σόφια 1970, σελ. 225 κέ., ἀρ. 1, 2, 4, 44.
- Stojanov III: M. Stojanov, *Rajkovski Damaskin*, «Rodopski Sbornik» 3 (1972), σελ. 225 - 307 (ἔκδ. 1 κειμένου).

α/α	Χρόνος	Τόπος	Τίτλος ἢ περιεχόμενο	Βιβλιογραφία
1	ΙΣΤ' αἰ.	Περιοχή Καστοριᾶς	Λεξικὸν Ἑλληνοβουλγαρικὸν	*Εκδ. Giannelli - Vaillant Stojanov II ἀρ. 1
2	ΙΣΤ' αἰ.	Βουλγαρία	Λεξικὸν Ἑλληνοβουλγαρικὸν	Stojanov II ἀρ. 2
3	ἔσως τέλη ΙΖ' ἢ ἀρχὴς ΙΗ' αἰ.	Bačkovo	Δαμασκηνὸς Στουδίτης	Mazon - Vaillant, σελ. 9 Stojanov I ἀρ. 1
4	1711	Μοναστήρι	Χρονικὸν	Polenakovič, σελ. 204.
5	1762 (ἐπανεκδ. 1802 κ.ἀ.)	Μοσχόπολις	«Εἰσαγωγικὴ Διδασκαλία, περιέχουσα Λεξικὸν τετραδ- νῶν διαλέκτων, ἥτοι τῆς ἀπλῆς ῥωμαϊκῆς τῆς ἐν Μοι- σίᾳ βουλγαρικῆς καὶ τῆς ἀλ- βανικῆς... παρὰ Δανιὴλ ἐκ Μοσχόπολεως»	*Εκδ. βουλγ. τμήματος V. A. Pogorelov, σελ. 3-48
6	1783	προέρχεται ἀπὸ τὸ Sliven - ἔσως γρά- φτηκε στὴ Μονὴ Ζωγράφου	Δαμασκηνὸς Στουδίτης	Stojanov I ἀρ. 2
7	1783	Bačkovo	Βίος Ἀγίου Δημητρίου	Stojanov I ἀρ. 3

α/α	Χρόνος	Τόπος	Τίτλος ή περιεχόμενο	Βιβλιογραφία
8	τέλη ΙΗ' αί.	Ἀνατ. Βουλγαρία	Κυριακοδόρμιο	ἔκδ. Miletic, σελ. 25-70 Mazon - Vaillant, σελ. 8-9 Stojanov I ἀρ. 4
9	τέλη ΙΗ' - ἀρχές ΙΘ' αί.	Στρούγγα	Κώδικας (Kondika) ἐκκλησιαστικῆς Ἀγ. Γεωργίου (κειμένα Εὐαγγελίου, σημειώματα)	Polenakovic, σελ. 205
10	τέλη ΙΗ' αί.	πιθανώτατα σερβικῆς προελεύσεως. Σήμερα στὴ Μονὴ Σινᾶ.	Εὐαγγέλια Πάσχα σὲ γρφ. Sin. Gr. Mn. No 2003	Altbauer, «Cyrillomethodianum» 2 (1972).
11	ἀρχές ΙΘ' αί.	Ἀνατ. Βουλγαρία	Δαμασκηνὸς Στουδίτης (ὁμοίητες μετ' ὑπ' ἀρ. 8 - ἔσως ἴδιος γραφέας)	Stojanov I ἀρ. 5
12	1828	Gendo Vălkov Βουλγαρία	Δαμασκηνὸς Στουδίτης κ.ἀ.	Stojanov I ἀρ. 6
13	1828	(Νοτιοσλαβία)	Σύλλογὴ προσευχῶν (Πάτερ ἡμῶν κλπ.)	ἔκδ. Οἰκονόμου, Γ' σελ. 411 Draganov, ἀρ. 2 Mazon - Vaillant ἀρ. 1 Παπαστάθης ἀρ. 2

α/α	Χρόνος	Τόπος	Τίτλος ή περιεχόμενο	Βιβλιογραφία
14	1830	(Βουλγαρία)	Τροπάρια - προσευχές και έλληνοβουλγαρικά Λεξικόν	Stojanov I, σελ. 341 άρ. 18
15	1841	Νοτιοσλαβία	Προσευχητάριο τοῦ Δημητρίου Miladinov	Stojanov I άρ. 7
16	1848 - 9	Sliven	Βίος Αγίου Γεωργίου	Stojanov I άρ. 8
17	1852	Konikovo Έδεσσας (σημ. Δυτικό, πρώην Στίβα)	Εὐαγγέλιο (έκδ. τυπογραφείου Δαρζνέν Θεσσαλονίκης)	Παπαστάθης, σελ. 247 - 8 Mazon - Vaillant άρ. 2 Draganov άρ. 3 Stojanov I, σελ. 323 ύποσ. 1
18	1859	Petkovo Ροδόπη	Δαμασκηνός Στουδίτης	Stojanov I άρ. 9 Draganov άρ. 4 Mazon - Vaillant άρ. 3 Παπαστάθης άρ. 3
19	1859	Arbanasi	Άνθολόγιο (τοῦ Δημητρίου Georgiev)	Stojanov I, σελ. 341 άρ. 3
20	1861	Tărlis περιοχής Νευροκοπίου	Εὐαγγέλιο (τοῦ Δημητρίου Stojlov)	έκδ. Miletic, σελ. 95-176 Stojanov I άρ. 10 Mazon - Vaillant άρ. 4 Παπαστάθης άρ. 4

α/α	Χρόνος	Τόπος	Τίτλος ἢ περιεχόμενο	Βιβλιογραφία
21	γύρω στὰ 1860	Κουλακιά (σημ. Χαλάστρα)	Εὐαγγελιστάριο Εὐστ. Κυ- πριάδη	ἐκδ. Mazon - Vaillant, σελ. 251 - 338
22	1863	Κουλακιά	Εὐαγγελιστάριο Εὐστ. Κυ- πριάδη	Miletić, σελ. 5 (ἀπόσπ.) Ivanov, σελ. 195-198 (ἀπόσπ.). Stojanov I ἀρ. 11 Mazon - Vaillant ἀρ. 5 Παπαστάθης ἀρ. 5
23	1867	Βροντιά (σημ. Βροντού) περιοχῆς Σερρών	Συλλογὴ 71 τραγουδιῶν καὶ παραμυθιῶν τοῦ Δημητρίου Μιχάλη (ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Verkonić). Σώζονται 9 τρα- γούδια καὶ 4 παραμύθια	ἐκδ. Romanski I, σελ. 141 - 146, II, σελ. 116 - 120 Mazon - Vaillant ἀρ. 6 Παπαστάθης ἀρ. 6
24	—	Περιοχὴ Σερρών	Συλλογὴ τραγουδιῶν καὶ παραμυθιῶν (ἀπὸ τὸ Ἀρ- χεῖο Verkonić). Σώζονται 8 τραγούδια καὶ 3 παραμύθια	ἐκδ. Romanski I, σελ. 147 - 152, II, σελ. 116 - 120
25	—	Περιοχὴ Σερρών	Ἀπόσπασμα ἀπὸ Συλλογὴ τραγουδιῶν: σώζεται τὸ τέ- λος ἐνὸς τραγουδιοῦ καὶ ἓνα διόκληρο. (Ἀπὸ τὸ Ἀρ- χεῖο Verkonić)	ἐκδ. Romanski I, σελ. 152 - 153

α/α	Χρόνος	Τόπος	Τίτλος ἢ περιεχόμενο	Βιβλιογραφία
26	1868	Χωριὸ Βυσσώκα περιοχῆς Λαγκαδᾶ ΒΑ. Θεσσαλονίκης	Τετράδιο μὲ ἐκκλησιαστικά κείμενα τοῦ παπᾶ Ἰωάννου Angelov	Draganov ἀρ. 5 Ivanov, σελ. 203 - 205 Mazon - Vaillant ἀρ. 7 Παπαστάθης ἀρ. 7 Stojanov I, σ. 323 ὑποσ. 1.
27	1869	Rajkovo	Δαιμασκηνὸς Στουδίτης	ἔκδ. Stojanov III Stojanov I ἀρ. 12
28	1870	Περιοχὴ Ἀχρίδας	3 Συλλογὲς θρησκευτικῶν κειμένων τοῦ Ionče Snegarov	ἔκδ. Snegarov I, σελ. 70-82 (ὑποσπ.) Stojanov I ἀρ. 13 Mazon - Vaillant ἀρ. 8 Παπαστάθης ἀρ. 8
29	1870	Περιοχὴ Ἀχρίδας	3 Βίοι Ἀγίων (Ναούμ, Ἰβάν Βλαδιμήρ καὶ Ἑράσμου) τοῦ Ionče Snegarov	ἔκδ. Snegarov II, σελ. 30 - 34 Stojanov I ἀρ. 13
30	1873	Bobošica περιοχῆς Κορυτσᾶς	Ἐπιστολὴ συλλογικὴ πρὸς τὸν "Ἐξαρχο" Ἀνθιμο	ἔκδ. Snegarov III, σελ. 1-16 Mazon - Vaillant ἀρ. 9 Παπαστάθης ἀρ. 9
31	1874	Bobošica	Ὁμιλία Dhimitri Canco (ἀπόσπ.)	ἔκδ. Mazon, σελ. 108 - 113 Mazon - Vaillant ἀρ. 10 Παπαστάθης ἀρ. 10

α/α	Χρόνος	Τόπος	Τίτλος ή περιεχόμενον	Βιβλιογραφία
32	1876	Leskovo	Λεξικό έλληνοβουλγαρικό καὶ Χρηστομάνθεια τοῦ Stoj- če Jančev	Stojanov II ἀρ. 44
33	1870-1880	Bobo šica	Ἀπόσπασμα Εὐαγγελίου	ἐκδ. Mazon, σελ. 114 - 144 Mazon - Vaillant ἀρ. 11 Παπαστάθης ἀρ. 11
34	1883	ἐκδ. Θεσσαλονίκης	Ἀπόσπασμα Εὐαγγελίου με ἀκολουθία Ἐπιταφίου Θρή- νου, Μεγ. Σαββάτου καὶ Πάσχα (πολύγλωσσο)	ἐκδ. βουλγαρικοῦ ἀποστά- σματος Draganov ἀρ. 6 Mazon - Vaillant ἀρ. 12 Παπαστάθης ἀρ. 12
35	1880-1890	Tesovo	59 Ὁμιλίαι τοῦ πατρὸς Ivan Nikolov	ἐκδ. Mirčev, σελ. 148 - 186 Stojanov I ἀρ. 14 Mazon - Vaillant ἀρ. 13 Παπαστάθης ἀρ. 13

M. N.-Π.